Леонід Кравчук

Знамениті українці

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Леонід Кравчук – невід'ємна частина історії нашої країни. Не тільки тому що він – перший президент сучасної незалежної України, обраний українським народом. Не тільки тому що з його ім'ям нерозривно пов'язане прийняття Акта проголошення незалежності ношої держави. Його досі по праву вважають одним із найбільш професійних, гнучких та виважених політиків за всю історію сучасної України. Постать Леоніда Кравчука викликає неабиякий інтерес завдяки неоднозначності та непересічності цієї особистості. Але все ж пригадаймо Фрідріха Ніцше, який стверджував, що завжди величним для історії є той, хто задав напрямок. Усвідомлює це і сам Леонід Макарович, який в одному із своїх постпрезидентських інтерв'ю наголосив, що усі його наступники на президентській посаді «лише продовжуватимуть робити те, що розпочав я. Добре чи погано, але лише продовжуватимуть».

- Андрій Кокотюха
  - * * *
  - Родом з Полісся
    - Хліб з молоком
    - Бідний студент
    - Студентське весілля
  - На партійній роботі
    - Від Шелеста до Щербицького
    - Епоха «застою»
    - Автограф для Народного Руху
    - Перша особа
  - Загибель імперії
    - Критична межа
    - Агонія радянської України
    - Під тиском путчистів
  - Кравчук – президент
    - П'ять «Д» Леоніда Кравчука
    - Під загрозою Союзного договору
    - Розвал СРСР «на трьох»
  - Хвороби зростання
    - Перші кроки
    - «Кримське питання» та ядерна зброя
    - «Маємо те, що маємо»
  - Дострокові вибори
    - Політ над прірвою

        - Криза влади
        - Поразка президента
    - Діючий політик
        - Нова команда
        - Поруч із «касетним скандалом»
        - Неприйняття Майдану
    - Почесний старійшина
        - Поза грою
        - Критик влади
        - Вихід з тіні
        - Уроки Кравчука
- notes
    - 1

Андрій Кокотюха
Леонід Кравчук

* * *

Сьогодні в Україні дивне і неоднозначне ставлення до Леоніда Кравчука. З одного боку – перший Президент незалежної України. І не просто перший голова держави, а голова, підтриманий українським народом. З іншого боку – незалежну державу очолила людина, котра все своє свідоме життя професійно боролася з тими, хто хотів бачити Україну незалежною: Леонід Кравчук був головним ідеологом радянської України і, відповідно, супротивником громадянських свобод. Принаймні, таким його вважали українські дисиденти.

«Пригадаємо, що основними двигунами громадянського суспільства на межі 1980—1990-х років були шістдесятники, вихована в режимі боротьби. У такій ситуації все зрозуміло – є загальний ворог. А коли в 1990-х роках усі почали брататися-обніматися, орієнтири змістилися. Вчорашній ідеологічний супротивник Леонід Кравчук виявився лідером незалежної держави. І як до цього ставитися? Я пам'ятаю ці дискусії: Кравчука треба підтримати, він – Президент України!» – обмовився у своєму інтерв'ю влітку 2009 року відомий український кінознавець Сергій Тримбач. Так, вчорашні опоненти Кравчука після 24 серпня 1991 року першими простягнули йому руку. А ідеологічні супротивники досить швидко знайшли собі місце в апараті нового голови нової держави.

Відомо, що Леонід Макарович не дуже любить, коли йому натякають: перший президент України все ж таки не він, а Михайло Грушевський. На це в чудового та переконливого оратора Кравчука є маса контраргументів. Наводити їх тут не варто, бо суть одна: Грушевський Україну не втримав, при ньому Україну не визнавав світ, натомість Кравчук одним підписом розвалив радянську імперію, створену ще за життя Грушевського. Так само відомо, що Леонід Макарович до серпня 1991 року послідовно боровся з будь-якими проявами того, що називалося «українським буржуазним націоналізмом», а потім, після проголошення Україною незалежності, у своїх інтерв'ю почав дедалі частіше згадувати, як школярем носив потай їжу в ліси для повстанців, так званих «бандерівців».

Але сьогодні і в самого Кравчука дивне і неоднозначне ставлення до України. Після «помаранчевих» подій осені-зими 2004 року колишній голова держави почав частіше говорити: якби він міг уявити та передбачити Майдан, не підтримав би ідею проголошення Україною незалежності. Важко собі уявити, що перший Президент незалежної України Леонід Кравчук з трибуни

Верховної Ради може поставити під сумнів правильність свого рішення стосовно підписання ним Біловезьких угод, які ліквідували новітню російську імперію – Радянський Союз. «Сьогодні Кравчук не лише «кається» за Біловезьку Пущу, а й утворив громадську організацію під назвою «Об'єднаймо Україну», де політичний притулок знайшли фактично всі відомі ініціатори ліквідації незалежності України у Сєвєродонецьку. Більше того, саме Кравчук заявив, що не виключає втрати Україною незалежності», – писав у 2005 році провідник Київської міської ОУН Богдан Червак. Сам Леонід Макарович не раз давав зрозуміти: не таку державу він хотів побудувати, не такою він її бачив.

Навіть дуже поверховий погляд на постать Леоніда Кравчука дає зрозуміти всю неоднозначність та неперечісність цієї особистості. Його досі по праву вважають одним із найбільш професійних політиків за всю історію вітчизняної політики після 1991 року. Хоча – парадокс! – з Кравчуком теперішня влада практично не радиться. Причому за порадами до екс-президента та екс-ідеолога не поспішають іти як «помаранчеві» з «біло-сердечними», так і «біло-блакитні», яких усі вважали союзниками Леоніда Макаровича. Тим не менше, прізвище «Кравчук» з року в рік займає стабільне місце в різноманітних рейтингах на зразок «100 найвпливовіших людей України». Адже він – невід'ємна частина історії України, як радянської, так і постколоніальної доби.

Чим же насправді цінний та цікавий сьогодні Леонід Кравчук? У чому секрет його легендарної неоднозначності?

Родом з Полісся

Хліб з молоком

Народився Леонід Кравчук 10 січня 1934 року в селі Великий Житин Рівненської області. В ті часи село належало до Олександрійського району. Потім райцентр перейменували, і, щоби не плутатися, далі в усіх анкетах Леонід Макарович писав: «Народився в Рівненській області Рівненського району». Багато пізніше, говорячи про себе, він частіше обмежувався фразою: «Народився на Поліссі». Село складалося з двох частин: власне, село і хутір з такою ж самою назвою. Через те неофіційні біографи першого українського президента, котрі після серпня 1991 року зачастили на його малу батьківщину, частенько плуталися в місцевій топоніміці. На той час ця частина Волині територіально належала до Польщі. У 1935 році депутатом до польського сейму у Великому Житині обрали Степана Скрипника, котрий пізніше став відомим церковним діячем, патріархом всієї України, з яким Леонід Кравчук в часи свого президентства часто зустрічався. Про етимологію свого прізвища Леонід Макарович говорив так: «Колись мої предки були кравцями. Як розказував дід, кравецтвом займалося кілька наших поколінь. Сини кравців ставали Кравченками, а учні, підмайстри кравецькі – Кравчуками. Так і пристало, поки нашим прізвищем не стало. Взагалі, в тих краях, особливо на Волині та Поділлі, прізвища, що закінчуються на «ук», дуже поширені. А взагалі мій рід простий, селянський, якоїсь особливої історії, як і кожен селянський рід, не має».

Главою роду був не батько, а дід Олексій. Онуки називали його навіть не на ім'я, а просто – Дід, з великої літери. Невисокий на зріст, поранений у Першу світову війну, старійшина Кравчуків був, тим не менше, людиною, сильною духом та надзвичайно авторитетною для дітей та онуків. Уся велика рідня жила в дідовій хаті, яка складалася з однієї величезної кімнати і кухні. Чимало місця займала піч, на якій дуже любили спати діти. Взимку її притрушували соломою – так вона довше зберігала тепло. «Дитинство пройшло в такі роки, коли шматочок булки здавався найсправжнісіньким подарунком. Я на все життя запам'ятав, як один раз мама на день народження принесла мені загорнену в хусточку халву. Грам п'ятдесят, не більше. Отож смак цієї халви із соняшникового насіннячка пам'ятаю дотепер», – говорив Леонід Макарович журналістам. А в романі-есе Валентина Чемериса «Президент» він згадував традиційну родинну трапезу: «Дід Олексій сідав, як годиться владиці, на чолі столу, а ми – ліворуч та праворуч від нього. Посеред столу ставили велику дерев'яну миску. Одну на всіх. Наливали в неї

молока, дід Олексій різав хліб на маленькі квадратики і сипав їх у миску. І всі бралися за ложки, очікувально позираючи на свого патріарха. Першим опустити ложку в спільну миску мусив, звичайно ж, дід Олексій. Потім всі по черзі. Хто молодший та жвавіший, намагався взяти побільше чи зайвий раз «сходити ложкою» в колективну миску». Під час трапези дід суворо стежив за порядком. Якщо хто порушував порядок, пробував шаснути в миску ложкою поза чергою, то негайно отримував від Діда ложкою по лобі – за сільською звичкою.

За словами екс-президента, він ніколи не скаржився на важке дитинство. Хоча було і холодно, і голодно, і працював багато, і босоніж до першого снігу ходив, і іграшки сам робив. Якось собі до дня народження змайстрував ковзани з дерев'яних колодок і дроту. Їхати на них можна було, примотавши до ніг. Щоб ноги не роз'їжджалися, доводилося використовувати ціпок із цвяхом, яким відштовхувався й у такий спосіб котився по льоду. З раннього дитинства Леонід працював у полі, ходив босим і часто від утоми забував навіть помити ноги. Працювали в родині дуже багато: батько отримав у спадок півтора гектара землі і почав складати гроші на свою хату. Кошти можна було збирати лише в один спосіб: з продажу продукції власного виробництва. Тобто те, що вдалося виростити на землі, продавалося на базарі. Але вирощеного врожаю не завжди вистачало навіть для потреб великої родини Кравчуків. І тоді батько, Макар Олексійович, почав за підказкою сусідів вирощувати тютюн; це давало на той час добрі гроші. На відміну від матері, тато Леоніда був письменним, що дало йому змогу укласти вигідний контракт із польською тютюновою фабрикою в Рівному. Вирощували Кравчуки переважно американські сорти тютюну. Доглядати за тютюновою плантацією виявилося надзвичайно важко. В обов'язки маленького Льоні входило пасинкування, тобто зрубування бічних паростків (пасинків) у рослин. Коли з тютюну зрізаються зайві бічні пагони, добре розвивається основне стебло. Для виконання цієї роботи батько озброїв сина спеціально змайстрованою дерев'яною шаблюкою, нею Леонід і збивав пасинки.

Попри те, що своє дитинство Кравчук не втомлюється називати важким, про нього в екс-президента лишилося дуже багато яскравих спогадів. Насамперед – свята: Новий рік, Різдво і Великдень. Тут є своя особливість: за старим стилем Новий рік святкували з 13 на 14 січня. А оскільки Леонід народився 10 січня, то заради економії день його народження в дитинстві завжди святкували одночасно з Новим роком. Так хлопець отримував подвійне свято. На Різдво майбутній ідейний комуніст

неодмінно ходив колядувати. Дуже любив українські святкові традиції, з якими потім, у 1970-ті роки, під його орудою боролися партійні ідеологи як із пережитками минулого. А ще він згадує, як в родині варили борщ, збираючи перед цим дійством щавель. «Можна піти на луг, там він кращий. Тільки треба розбиратися, де кінський, а де людський щавель. Я розбираюсь. У дитинстві з мамою ходив на луг. А борщ я люблю не тільки їсти, а й готувати. Варто дотримуватися двох принципів: мати на грядці все, чого потребує борщ, та не дуже додержуватися рецептів, канонів. Творити. І дуже важливим є бульйон для борщу. Я беру мозкові кістки й змішую їх із цукровими та додаю ще трохи м'яса зі свинячої ноги. Не знаю, як по-науковому, а в селі це називають «качалочка». З такого виходить чудовий наваристий борщ», – ділився пізніше спогадами Леонід Макарович.

У 1939 році після підписання пакту Молотова – Ріббентропа відбувся перерозподіл Східної Європи між СРСР та Німеччиною. Західну Україну, в тому числі Волинь, повністю приєднали до радянської України. В 1941 році, коли почалася Велика Вітчизняна війна, батько Леоніда пішов на фронт і загинув у бою в 1944 році. Кравчуки пережили німецьку окупацію. У ті часи Леонід став свідком масового розстрілу. Якось у серпні, на церковне свято Спаса, селяни святили в церкві яблука. Туди ж навідалися вояки з бандерівських партизанських загонів. У ті часи українські повстанці вже воювали і з німцями, і з радянськими військами. Звісно, німецькій окупаційній владі хтось доніс на партизанів. Німці швидко оточили церкву і кладовище біля неї. У колі оточених опинилися мирні люди, в тому числі – діти. Німецький офіцер наказав видати повстанців, інакше розстріляними будуть усі. Ситуація склалася безвихідна: здавати партизанів ніхто не хотів, але й помирати разом з ними теж страшно. Переговори взяв на себе сільський священик. Після тривалих перемовин під дулами автоматів німцям і батюшці вдалося-таки досягти згоди. Та коли солдати опустили зброю, в когось із селян від напруги не витримали нерви. З криком: «Рятуйтесь!» людина кинулася до паркану, за нею побігли інші. Німці відкрили вогонь. Леонід міг загинути, та його врятував Дід: повалив на землю, накрив собою і лежав під кулями, прикинувшись мертвим. Німці нарешті пішли, залишивши на майдані біля церкви багато трупів. Загалом спогади про роки окупації – це спогади про постійний страх, у якому перебувало мирне сільське населення. Вдень люди працювали на німців, уночі змушені були віддавати більшу частину зароблених продуктів бандерівцям. З приходом радянської влади мало що змінилося: тепер вдень люди працювали на «червоних», а ночами

далі годували повстанців.

Бідний студент

У 1949 року Леонід Кравчук закінчив сім класів школи сусіднього села Городище – в рідному була лише початкова. По закінченні вступив до Рівненського кооперативного технікуму. Хоча хлопець дуже хотів учитися далі, але родина перебувала в скруті. Війна забрала батька, мама ледь зводила кінці з кінцями, а навчання в технікумі давало змогу не лише вчитися, а й працювати та заробляти. В технікум Леоніда прийняли без екзаменів – допомогла похвальна грамота зі школи. «Я любив географію, історію, природознавство, – пригадував через багато років Кравчук. – А ось математику не жалував, та й мову з літературою не надто любив. Не повірите – навіть писав з помилками!» Проте нелюбимі предмети все ж таки підтягував, а в технікумі несподівано для себе захопився політичною економією. Навчався три роки, під час навчання в теплу пору року ходив додому з Рівного пішки: треба було здолати п'ять кілометрів. Взимку ж технікум наймав для своїх студентів квартири – четверо юнаків ділили одну кімнату. Стипендію Леонід отримував у розмірі 140 карбованців. Грошова реформа, проведена пізніше Микитою Хрущовим, покаже реальну вартість цих грошей – сума «здулася» в десять разів. Таким чином, 140 тогочасних карбованців реально коштували 14 радянських рублів. Але й цим грошам юнак радів: адже це дозволяло не брати з куцого родинного бюджету.

У 1953 році Леонід Кравчук закінчив Рівненський технікум на «відмінно», з блискучими характеристиками. Для нього такий результат був дуже важливий: це надавало можливість потрапити у п'ять відсотків, які вступають до університету без іспитів. Без відзнаки довелося б, влаштувавшись на роботу, відпрацьовати навчання в технікумі. Молодому відміннику радили продовжити освіту у Львові, та його приваблював Київ, університет ім. Тараса Шевченка. Вступивши на відділення політичної економії економічного факультету, Кравчук став, таким чином, першим мешканцем села Великий Житин, хто за всю його історію вступив до університету. Про це знали навіть у довколишніх селах. «У стольному граді я з'явився з дерев'яним сундучком за спиною і клумаком попереду, – згадував екс-президент України. – Вперше побачив трамвай, тролейбус, зайшов у вагон і навіть сів. Та коли зайшли старші люди, відразу підвівся, поступаючись місцем, – ось воно, сільське виховання!» Як синові загиблого фронтовика студенту Кравчуку надали місце в гуртожитку. За звичаями тих часів, студенти без пільг наймали житло самі, власним коштом.

Жив Леонід Кравчук у гуртожитку на 6-й Новій вулиці, тепер це вулиця Просвіти. У кімнаті жило 12 чоловік, а умивальник був схожий на величезне корито. Після третього курсу брав участь в освоєнні цілинних земель у Казахстані, працював трактористом, а жив у наметі.

На першому курсі хлопець відразу записався в секцію гімнастики, потім – на вільну боротьбу. Як спортсмен-аматор брав участь у змаганнях за факультет. Крім того, як любитель співати й танцювати, записався в ансамбль. Співати Кравчук любив українські народні пісні, а з танців найбільшу перевагу віддавав гопаку. Правда, юнацькі захоплення не позбавляли від необхідності вирішувати головну студентську проблему – де взяти грошей? Способи «лівих» заробітків були тоді найрізноманітніші. Один з них слід відзначити особливо: у студентські роки Леонідові Кравчуку вдалося підробляти натурщиком. «Я гуляв із другом по Хрещатику. Підходить до мені чоловік, представляється архітектором Лисенком і пропонує попозувати для його роботи. Мовляв, я підходжу за зовнішніми даними, – згадує Кравчук про зустріч з архітектором Михайлом Лисенком. – Я навіть не знав, що таке буває, що пам'ятники роблять з натури. Погодився. Після того протягом двох місяців ходив до Лисенка у майстерню, як на роботу. Як це роблять? Сідаєш на козла дерев'яного, тобі кажуть, як ноги тримати, і ліплять. Пам'ятаю, що отримував за це досить непогані гроші. Купував на них їжу, годував половину гуртожитку». Правда, як запевняє Кравчук, тоді він не знав, що це буде пам'ятник Щорсу. Цей монумент урочисто відкрили в Києві в 1954 році, він і тепер стоїть на вулиці Комінтерну. За словами Леоніда Макаровича, фігура у червоного командира – його. Зовнішність ліпили з фотографії. Хоча, за іншими відомостями, Щорса ліпили з кількох натурщиків, один із них зовні був дуже схожий на полководця.

Потім натурником студент-економіст Кравчук працював ще з художником Анатолієм Хмільком. На його картині «Шахтарське весілля» майбутнього Президента України можна впізнати серед сватів біля нареченого. Можна знайти молодого Кравчука і на відомій картині «Переяславська рада». Правда, наголошує тепер Леонід Макарович, художники малювали з натури не його лице – їх приваблювала спортивна підтягнута фігура. Працюючи вдень, він учився ночами. Згодом, у 1956 році, з групою студентів поїхав освоювати цілинні землі, за що отримав спеціальну медаль. «Збирали пшеницю. Я працював на тракторі, трактор освоїв ще в селі. Часом, працюючи по ночах, засинав у кабіні, – згадує Кравчук у книзі «Президент». – Не задрімати – непросто. Одноманітно гуде мотор, одноманітно трясеться кабіна, у степу –

ні душі, ні вогника. Заснувши, легко було заїхати не в той бік. Щоби не заснути, чого тільки не робив: і головою тряс, і співав, і бігав довкола трактора, стрибав, ляскав себе руками тощо. Розжену сон, сяду в кабіну, рушу, поведу борозну, а через годину одноманітної їзди знову в сон хилить. Особливо тяжко було під ранок. Щоб не заснути, іноді доводилося ламати сірник на маленькі частинки і підпирати ним повіки, щоб не стулялися».

Працюючи так тяжко і здійснюючи трудові подвиги, Леонід Кравчук переслідував суто меркантильну мету: заробити грошей і купити собі нормальний одяг. Тому, коли його однокашники вже повернулися до Києва, він ще лишився на цілині, пересівши з трактора на вантажівку. Возив зерно на елеватор, долаючи за день по триста кілометрів в обидва кінці. За ці більш ніж чотири місяці, проведені в степах, Леонід хворів і мучився від спраги: годували погано, з водою виникали постійні проблеми. Та все ж таки, перемігши труднощі, він отримав як моральну, так і матеріальну винагороду. На зароблені гроші Леонід справив собі хороше пальто і купив свій перший в житті наручний годинник. Причини мати гарний зовнішній вигляд на той час були вагомими: Леонід закохався.

Студентське весілля

З Антоніною, своєю майбутньою дружиною, Леонід Макарович вчився на одному курсі. Це було не перше кохання юнака: раніше він зустрічався з дівчиною на ім'я Грета, котра пізніше вийшла заміж за військового льотчика. Але якщо це було захоплення, що минулося, то до стосунків з Антоніною хлопець поставився більш серйозно. Сама дівчина була родом із Сумщини. Її батько загинув на залізниці, мама теж рано померла. Познайомилися молоді люди, як водиться, на танцях. Оскільки жили в одному гуртожитку, перепон для частих зустрічей не було. До четвертого курсу вони, попри те, що всі довкола заочно поженили їх, лишалися просто друзями. Та коли зайшли перші розмови про розподіл після закінчення університету, стало зрозуміло: разом Леонід з Антоніною зможуть поїхати кудись працювати лише в тому випадку, якщо стануть чоловіком та дружиною. Роблячи пропозицію, Кравчук процитував коханій дівчині вірші Максима Рильського. Дівчина погодилася не відразу, проте довго приховувати свої наміри Леонід не міг. І подруги Антоніни, і його друзі чим далі, тим частіше почали запитувати, коли ж, нарешті, весілля.

У той знаменний для обох день ішов сильний дощ. Розписавшись у ЗАГСі Залізничного району міста Києва, новоспечене подружжя відгуляло студентське весілля в гуртожитку. Як на ті часи гулянка вийшла досить скромною. Згодом молода сім'я отримала окрему кімнату. Скоро наспів час розподілу, і Леоніду Макаровичу запропонували місце викладача в Запорізькому алюмінієвому технікумі. Та виявилося, що там уже були свої викладачі: політекономія перебувала під патронатом керівних органів комуністичної партії, і насамперед її мали викладати ті, кого направили з міськкому чи райкому партії. Навіть якщо ця людина ніколи в житті не вивчала політекономії. Отже, університетське направлення Кравчука нічого не означало. Допоміг випадок: приятель мав добрі знайомства в ЦК партії, звідти звернулися до міністерства фінансів, і в результаті Леоніда Макаровича направили в 1958 році викладати політекономію в Чернівецький фінансовий технікум.

Труднощі далі переслідували молодого спеціаліста. Жити довелося у червоному куточку жіночого гуртожитку, тому Леонідові щодня доводилося умиватися і голитися у громадському туалеті на міській площі. Потім Кравчуків поселили у флігелі гуртожитку, на другому поверсі, просто над «ленінською кімнатою». Насправді то був не другий поверх, а

швидше горище: коли випростатися, головою можна було торкнутися стелі. Для Антоніни роботи в Чернівцях не виявилося, адже за направленням влаштувався лише її чоловік. Тому спочатку вона не працювала, а згодом вдалося влаштуватися викладачем погодинно в тутешній індустріальний технікум. Спільна зарплата родини становила 900 дореформених радянських карбованців (90 рублів на нові гроші). Вистачало її лише на харчі. «Викладав я рідною мовою, – згадує Леонід Макарович. – Тоді, наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, уже починалася українізація. Та вже за десять років її згорнули, а потім зовсім припинили. Навпаки – почалася активна русифікація». Там же, у Чернівцях, у родини Кравчуків народився син Олександр. Майбутнє бачилося стабільним та безхмарним. Кравчук був молодим і повним сил.

Але в той самий час Леонід уже був членом комуністичної партії. На останньому курсі університету його запросили в партійне бюро і запропонували написати заяву. Відмовитися від такої пропозиції, посилаючись на те, що подібної честі не достойний, було можливо. Проте на ідеологічному факультеті, яким був економічний, подібні відмови з часом могли дуже дорого коштувати. Зрештою, отримати пропозицію вступити в партію вже вважалося за честь. І відхиляти простягнуту руку означало відмовитися від честі, знехтувати довірою. Між іншим, отримати направлення на викладацьку роботу в Чернівці Леонід Кравчук не зміг би, якби не вступив на той час у компартію. Правда, як згадував сам екс-президент, він не особливо й опирався. Адже насправді вірив у партійні гасла, сприймав їх, як належне, хоча чомусь забув про сутички НКВС із повстанцями в лісах його рідного Полісся. «Коли б мені сьогоднішнє бачення мого життя і знання історії, я б ніколи не вступив у партію, – признався він, уже будучи головою української держави. – Якби я знав тоді, скажімо, про Голодомор і всі репресії в такому обсязі, як тепер, у таких картинах, як нині, – я б ніколи цього не зробив. І зв'язав би своє життя не з партійною, а з викладацькою роботою».

У 1960 році Леоніда Кравчука викликали в Чернівецький міськком КПУ. Там йому пояснили: відповідальні товариші відвідали його лекції з політичної економії, відчули в молодому комуністові потрібну їм жилку і вирішили не губити такий талант – викладачеві запропонували працювати лектором у міськкомі. Тоді Леонід відмовився, адже навіть гадки не мав про специфіку такої роботи. На деякий час йому дали спокій. Аби потім знову викликати, тепер уже – в обласний партійний комітет. «Ми знаємо, що ви, Леоніде Макаровичу, хороший лектор-пропагандист, – сказали йому. – Ви вмієте працювати з людьми.

Тому пропонуємо вам перейти в обком на посаду консультанта з політичної освіти». Через багато років Кравчук признався: головну роль у всій цій історії зіграло житло. Новому працівнику обкому партії квартиру виділили дуже швидко. Оскільки для радянської людини квартирне питання було найактуальнішим, нема нічого дивного в тому, що він погодився. На той момент Кравчуку не виповнилося ще й тридцяти років. Далі, бажаючи зробити наукову кар'єру, він навіть почав писати дисертацію. Але остаточно його плани поховали так звані «вербувальники» з Москви: Кравчука запросили в аспірантуру московської Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Дружина Антоніна лишилася в Чернівцях – залишати викладацьку роботу не мала наміру. Тому кілька років родина жила на два міста – то Леонід приїздив навідати сім'ю з Москви, то Антоніна їздила до нього в радянську столицю.

На партійній роботі

Від Шелеста до Щербицького

Після закінчення Академії Леонідові Кравчуку запропонували лишитися в Москві для продовження кар'єри, закріпитися на кафедрі. Та прийняти пропозицію завадили діючі на той час бюрократичні закони. Направляв людину на навчання обком партії міста Чернівці. Значить, повернутися людина повинна теж у Чернівці, аби відпрацювати направлення. Кравчук мусив обійняти посаду секретаря Чернівецького міськкому. Проте впливові друзі знову допомогли – надійшло запрошення на роботу з Києва, з ЦК КПУ. Влаштувавшись тимчасово в елітному готелі «Жовтневий», він відразу ж став до роботи, заодно дізнавшись: для того, аби працювати в ЦК партії, не треба писати спеціальних заяв, досить лише автобіографії та заповнення облікової картки. Нового спеціаліста рекомендували на посаду завідуючого сектором оргвідділу ЦК КПУ, який займався підготовкою та перепідготовкою партійних кадрів. Туди входили: вища партійна школа в Києві та Одесі, мережа курсів в областях та інші подібні заклади. Повернувшись до Москви та захистивши дисертацію, Леонід Макарович уже остаточно осів з родиною в Києві, отримавши «цековську» квартиру.

Ставши завідувачем відділу ЦК, він перетворився на закриту особу. «Не мав права, не мав можливості жити, як усі, – говорив пізніше Кравчук. – Це просто було заборонено чиновникам такого рангу. Захотіла людина піти в ресторан – і пішла собі, а ти не можеш. Знайомляться, спілкуються, а ти не можеш. Ти весь час відчуваєш обмеження. А коли людину охороняють… Ти вже думаєш іншими категоріями, не можеш собі дозволити поводитися як заманеться. Скорочується час на спілкування з рідними. Втомлюєшся до такої межі, що не здатен нікого бачити, поки не наберешся сил, не відпочинеш». Через цю закриту специфіку роботи про те, чим саме займався і чим, власне, відзначився Леонід Макарович Кравчук, працюючи в 1970-х роках завідуючим сектором, інспектором, помічником секретаря ЦК, першим замом завідувача відділу, завідуючим відділом агітації і пропаганди ЦК КПУ, відомо дуже мало. Але можна припустити: це не тому, що він виконував якусь секретну роботу, а насамперед через те, що в часи так званого «застою» він не особливо виділявся серед інших партійних функціонерів радянської України. Тому краще за все сприймати той період біографії Леоніда Кравчука через загальну призму української історії тих часів.

Першим секретарем ЦК КПУ, фактично – керівником

Української РСР, у той час був Петро Юхимович Шелест. Він хоча й був партійним функціонером, тим не менше підтримував ідеї українізації та намагався, наскільки це можливо, триматися від московських вищих партійних керівників на відстані. Згадуючи його, Леонід Кравчук, якому довелося після Шелеста тривалий час працювати під керівництвом Володимира Щербицького, який прийшов тому на заміну, відзначає: «Петро Юхимович стояв до України ближче, ніж Щербицький. І дещо намагався зробити для рідної культури, духовності, літератури. Наприклад, у Запоріжжі почав Хортицю впорядковувати, козацький музей збирався там будувати. Він фактично врятував фільм про Тараса Шевченка «Сон», заступався за режисера Сергія Параджанова, якого радянські спецслужби обсіли з усіх боків, а в 1965 році закликав бережно, з повагою ставитися до української мови. На початку 1970-х років ці та інші подібні висловлювання стали підставою для того, аби головного комуніста Української РСР звинуватили в буржуазному націоналізмі, відправивши у відставку.

Поява на українському політичному олімпі Володимира Васильовича Щербицького була ознаменована ідеологічною кампанією, спрямованою проти УБН – «українського буржуазного націоналізму». Фрагментом цієї кампанії був грубий рознос цілого ряду творів української літератури, що з'явилися на рубежі 1960—1970-х років. Їхніми авторами були Олесь Гончар, Іван Білик, Роман Федорів, Роман Іваничук, Сергій Плачинда, Євген Гуцало та інші. Володимир Щербицький з'явився на найвищій ієрархічній сходинці УРСР у травні 1972 року. Леонід Брежнєв, Генеральний секретар ЦК КПРС, хотів бачити керівником України земляка-дніпропетровця, свого ставленика. У 1964 році відставлений ним тепер Шелест, по суті, був спільником Брежнєва у змові проти Хрущова, але тепер часи змінилися. Брежнєв не хотів повторити долю Хрущова, тому позбувався лідерів, які добре знали про технологію його приходу до влади й бодай потенційно могли складати для нього якусь небезпеку. Колишнього шефа КДБ Володимира Семичастного, який відіграв неабияку роль у поваленні Микити Сергійовича, він відправив з Москви в Україну у 1967 році. Шелеста ж, який користувався в республіці немалим авторитетом, забрали до Білокам'яної, де для нього підготували «почесне» місце заступника голови Ради Міністрів СРСР.

Напевно, крім мотивів, пов'язаних зі зміцненням особистої влади Брежнєва, ця комбінація стимулювалася також абсолютно дрімучими уявленнями кремлівських вождів про національну політику, а особливо про Україну й українське. У своїх мемуарах Шелест часто згадує про «оскаженілий шовінізм» Шелепіна, Суслова, Демічева, Косигіна, які на засіданнях президії ЦК КПРС

договорювалися до того, що пошана до Шевченка серед молоді – то прояв націоналізму, що «українська мова – це зіпсована російська», що «на Україні занадто багато розмовляють українською» і що «навіть вивіски на магазинах і назви вулиць написані українською мовою». Петро Шелест на такому тлі комусь теж міг видатися «націоналістом». У спогадах він розмірковує на тему розширення прав республік, стривожений тим, що «декотрі українці не знають історії свого народу», емоційно реагує на заклики до «злиття націй, культур і мов», обурюється тупоголовістю нового керівника КДБ УРСР Федорчука, який, підозрюючи всіх і вся в недостатньо активній боротьбі з націоналізмом, установив «контроль за радянським і партійним активом», бо ж «ніякої України в нашій роботі немає». Словом, з приходом Щербицького на посаду першого секретаря ЦК КПУ для України настали якщо не «чорні» чи бодай «темні», то принаймні – «сірі» часи. Часи, коли панування сірості стало нормою. Виділятися було небезпечно та й не надто потрібно. Тому Леонід Макарович і не виділявся, ніби бажаючи пересидіти в очікуванні свого часу.

Епоха «застою»

Володимир Щербицький був вільний від частини тих суперечностей, які були притаманні Петру Шелесту. Вже через кілька місяців після обрання першим секретарем ЦК Щербицький підписав листа, яким повелівалося вилучити з усіх бібліотек книгу Шелеста «Україно наша Радянська» як таку, що «завдає шкоди справі інтернаціонального виховання трудящих». Тоді ж, день у день, з'явився замовний висновок «експертів», керівників кількох академічних установ – М. Шамоти (директор Інституту літератури), Б. Бабія (академік, секретар Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР), О. Шевелєва (заступник директора Інституту історії), які констатували, що автор книги з підозрілою назвою «Україно наша Радянська» (декому в ній вбагалась навіть прихована абревіатура – УНР, не більше й не менше!) допустився серйозних «ідейних помилок». Перелік цих помилок у вердикті Шамоти і компанії починався з того, що в книзі Шелеста начебто «надмірно багато місця відводиться минулому України, дореволюційному періоду», до того ж минуле висвітлено без належного «класового аналізу». У тому ж дусі була витримана й спеціальна постанова ЦК, а також стаття в журналі «Комуніст України» (квітень 1973 р.), текстуально дуже близька до висновків «експертів».

«І в роботі ЦК, і для Щербицького зокрема українська мова тоді не перебувала в центрі уваги, – згадує Леонід Кравчук. – Пам'ятаю один партійний з'їзд, перший, коли Щербицький прийшов до влади. Ми довго вирішували таке питання: проводить ЦК Компартії України свою політику чи здійснює? Це для резолюції готувалося. Ви скажете, а хіба не все одно? Все, та не все… Дискусії з цього питання тривали дуже довго. У кожного секретаря це обговорювалося, на спеціальному секретаріаті обговорювалося, все це моя робота була. Можна вжити: «проводили». Але ж одне із значень цього слова – «керувати діяльністю кого або чого-небудь». Компартія України ніким і нічим керувати не могла, це парафія лише КПРС. «Виробляти» – також шкідливе слово, бо КПУ по суті нічого не виробляла сама, лише керувалася генеральною лінією партії. Ну, а «здійснювати» – це якраз для нас. Бо ми – виконавці, ми в радянській Україні здійснювали політику Москви. А Москві розвиток української мови і культури був ні до чого! Для Щербицького Україна була не так батьківщиною, як великою республікою Радянського Союзу!»

Про це нагадувала й постанова ЦК КПРС «Про літературно-художню критику», прийнята в січні 1972 року. Культивувалась

атмосфера нетерпимості, підозріливого, що ґрунтувався на догмах, вишукування ворогів, у тому числі – внутрішніх. Естетичні критерії поглиналися політико-ідеологічними. Заклик «викривати ідеологію й практику націоналізму та сіонізму», не допускати «лібералізму в оцінці творчості окремих літераторів і митців» і водночас посилювати «ідейно-виховну роботу серед творчої інтелігенції» звучав як заклинання. Ці слова взято з доповіді Володимира Щербицького 1972 року. Подібна риторика, підігріта 50-річчям СРСР, була щоденним ритуалом. Критика всього, що мало хоч якийсь стосунок до «патріархальщини», звучала й раніше. У 1972—1973 роках покотилася лавина критики, яка мала підім'яти багато творів, у яких ішлося про українську минувшину. Значно пізніше з легкої руки Чингіза Айтматова в активний публіцистичний вжиток увійде поняття «манкуртизм» як синонім історичного безпам'ятства.

Свою роль в ідеологічному обґрунтуванні безпрецедентного «полювання» на твори про історичне минуле України відіграла надрукована в «Литературной газете», а потім блискавично передрукована «Літературною Україною» стаття Олександра Яковлєва «Проти антиісторизму» (листопад 1972 р.). Її автор, доктор історичних наук – це той самий Яковлєв, якому за горбачовських часів дістанеться роль «архітектора перебудови». «У класовому суспільстві немає і не може бути єдиної для всіх «національної самосвідомості», – стверджував О. Яковлєв. Хоча реальна історія могла б тисячу разів спростувати подібний постулат. Ортодоксальна методологія, а також рішучі попередження Яковлєва щодо «небезпек дрібнобуржуазного націоналізму», його критика «концепції "витоків"» механічно переносилися на українську політичну та культурну реальність, тільки в ще більш ортодоксальній, ідеологічно-лихоманковій версії.

Прикладів підвищеної пильності стосовно історичної прози на зорі доби Щербицького дуже багато. Але в ході кампанії 1972—1973 років підозріливе ставлення проявилося також і щодо творів, у яких поставала трагічна правда війни або ж непрості події на західноукраїнських землях, а також з'явилася низка виступів проти кількох дитячих творів – у них знаходили приховані натяки на «бандерівців». Так само підозріливо ставилася ортодоксальна критика й до пошуків оригінальних художніх форм, несподіваних стильових рішень. Кремлівській владі потрібна була Україна «без обличчя», оскільки – як це вже було в часи «Розстріляного Відродження» – національно-культурне піднесення могло покликати до життя й національно-політичні мріяння. Для одних це оберталося затяжною і вбивчою

в творчому сенсі депресією, хтось змушений був переходити на «цвіркунову ноту» або ж терміново переключатися з неспокійної історії на пафосну сучасність.

Українська культура тієї доби була під ковпаком партійних органів та «літературознавців» із спецслужб. Сектор літератури був підрозділом ідеологічного відділу ЦК КПУ. Відповідати за ідеологію в УРСР Володимир Щербицький у жовтні 1972 року призначив Валентина Маланчука. До літературних погромів активно залучалися «трудящі». У 1972 році було арештовано літераторів-правозахисників – Василя Стуса, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Ірину й Ігоря Калинців та багатьох інших. За художні твори відправляли до таборів. Тоді ж було сфабриковано справу на «Кола Брюньйона українського кіно» Сергія Параджанова, який потрапив до Лук'янівки, а потім до в'язниці під Вінницею. Перед дуже непростим вибором опинився Іван Дзюба, який змушений був публічно пояснювати свою непричетність до «українського буржуазного націоналізму», і це виглядало як каяття. «Судові процеси 1972—1973 років в Україні – то суди над людською думкою, над самим процесом мислення, суди над гуманізмом, над проявами синівської любові до свого народу», – писав В. Стус у публіцистичному листі 1975 року «Я обвинувачую».

У цей період Леонід Кравчук працював звичайним рядовим ідеологічного фронту радянської України, хоча його посада завідуючого відділом ЦК насправді була досить важливою та на позір впливовою. Леонід Макарович просто працював, злившись із загальною масою партійних функціонерів. Йому поки що просто щастило: хлопець із бідної сільської родини піднявся зі звичайного лектора-викладача до державного службовця досить високого рангу. «Чи міг я на тій посаді, яку я займав, щось змінити серйозно? – згадує Леонід Макарович у грудні 1991 року, вже ставши Президентом незалежної України. – Відповідаю: ні. Більше того, я задаю питання: чи міг щось змінити Щербицький? Не міг. Система і жорна були настільки відпрацьовані, партійна влада, КДБ, що навіть лідер партії, коли б він тільки зробив спробу щось змінити, був би відразу знищений. Така була система важка. Тому кожен у тій системі повинен був керуватися не тільки тим, чого він хоче, але й балансом можливостей. Є інше питання: чи я на цій посаді зробив щось таке, що зашкодило б комусь персонально? Я відповідаю: ні. Тобто я не мав причетності ні до тортур, ні до репресій, ні до голоду, ні до чого. І тому не маю сорому за те, що було. Бо я знав, що змінити ситуацію тоді б не зміг». Але з приходом нового десятиліття, у середині 1980-х років, коли вже помер Леонід Брежнєв, але ще не померла Система,

доля вивела Леоніда Кравчука, який уже встиг прожити півстоліття, на нову життєву орбіту. Малозначимий, хоча й сумлінний партійний функціонер, приречений, здавалося, до пенсії виконувати другорядні ролі, раптово робить кар'єрний стрибок, котрий дуже скоро змінить і його долю, і, без перебільшення, долю України.

Автограф для Народного Руху

У 1988 році Леоніда Кравчука було призначено на посаду завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПУ. Вже третій рік тривала оголошена Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим «перебудова», тому партійні ідеологи отримали непросте завдання. З одного боку, треба було ідеологічно підтримувати генеральну лінію партії і «перебудовуватися», не міняючи загальної радянської ідеології. З іншого боку, саме по ідеології «перебудова» завдала першого нищівного удару. Фактично в перемозі демократичних сил у серпні 1991 року найважливішу роль зіграла ідеологія. А якщо бути більш точним – конфлікт радянських та демократичних цінностей, конфлікт двох ідеологій, двох світів, старого та нового, і демократичні цінності, насамперед – ідеологічні, а не матеріальні, перемогли. Для України 1988 рік був тим більше особливим: почалися національно-демократичні процеси. Створювалися численні громадські організації, котрі по суті своїй були антирадянськими і патріотичними. Навесні 1989 року всілякі товариства, спілки, групи сприяння тощо почали рости, як гриби після дощу. Компартійні органи реагували на них відверто вороже, хоча всі ці новоутворення лише лякали владу, мало впливаючи на неї. То ще була не опозиція. Справжньою опозиційною силою став Народний Рух України за перебудову.

Зародившись на хвилі масового стихійного протесту проти комуністичної системи, Рух об'єднав у своїх рядах практично всі сили, що прагнули ліквідувати радянську тоталітарну Систему, що наскрізь прогнила. Так починалося протистояння: Рух – Система. Перший раунд залишився за Рухом, який виступив як опозиція щодо влади компартії. Натискові націонал-демократів не змогла протистояти ні стара брежнєвсько-українська номенклатура, ні нове українське партійне керівництво. Створили його діячі культури, а очолили письменники. Правда, більшість із очільників Руху самі були комуністами і навіть займали в партійних організаціях певні посади. Цікаво і навіть показово, що дисиденти, котрі в той час масово поверталися з ув'язнення і були реабілітовані, не поспішали в масі своїй вступати в ряди Руху, здебільшого лишаючись просто симпатиками нової політичної сили, авторами як прогресивних статей у «Літературній Україні», яка стала одним із рупорів Руху, так і в не заборонених уже самвидавчих друкованих органах. Загалом Рух на рівні територіальних організацій працював у конкретних політичних напрямках: відродження національних символів, історичної

пам'яті, українського духу, вшанування жертв комуністичного терору, за прийняття нової Конституції, легалізацію УГКЦ та УАПЦ, вирішення екологічних проблем, нарешті, повів активну боротьбу за депутатські місця в радах. Тим часом головною й найбільш зримою для населення формою роботи рухівських організацій залишалися акції громадянської непокори – мітинги та пікетування державних установ. Через те фактичними лідерами рухівських організацій швидко ставали найбільш радикальні діячі мітингового типу.

У 1988 році ЦК КПУ пішов на діалог з Рухом. Від імені ЦК цю місію повинен був виконувати Леонід Кравчук як головний ідеолог. Фактично він отримав важливе партійне завдання і повинен був сумлінно його виконувати. Але сталося наступне: «рухівці», котрі до того часу виступали проти діючої влади в принципі, не персоніфіковано, тепер отримали конкретного опонента в особі не просто сіренького функціонера, а професійного лектора, досвідченого бійця ідеологічного фронту, інтелігентну людину з вищою освітою, здатну не лише вести діалог, а й домовлятися. Таким чином, демократи отримали ворога, якого знали в обличчя і якому могли опонувати публічно та персонально. Леонід Макарович, сам того не бажаючи, почав відповідати не лише за себе, а й віддуватися за гріхи компартії, радянської системи, навіть за Щербицького. До того часу Кравчук був людиною не публічною, і, мабуть, не особливо до цього прагнув. Тепер же головний ідеолог радянської України та секретар ЦК КПУ став, без перебільшення, першим публічним політиком, який представляв діючу владу. Нагадаю: до Кравчука ніхто з українських партійців, включно з Володимиром Щербицьким, публічним політиком не був. На відміну від членів Політбюро ЦК КПРС, українську радянську владу широко в обличчя не знали. Зокрема, ніхто в ЦК КПУ, крім Леоніда Макаровича, не зважився на відверту телевізійну дискусію з лідерами Народного Руху.

Від народження Рух мав причіпок «за перебудову», а перебудова в максимальному сенсі означала приціл на розвал СРСР та здобуття Україною незалежності. Отож тодішня комуністична влада не могла приручити Рух. І це одразу своїм винятковим чуттям вловив секретар ЦК КПУ Леонід Кравчук, про що й застеріг на одному із засідань ідеологічного відділу ЦК: «Небезпека того, що лідерство в структурах НРУ можуть захопити особи, настроєні по-антисоціалістично-му, по-антирадянському, існує. Тому партійним комітетам потрібно не відгороджуватися від самодіяльних об'єднань, а розширювати роботу з ними». У теледискусіях з філософом Мирославом Поповичем, одним із

засновників НРУ, запекло доводив: «Не кажіть, що ви лише громадська організація! Ваш Рух неодмінно стане політичною партією! Ваш Рух боротиметься за владу!» Леонід Макарович від імені влади брав участь в установчому з'їзді Руху, виголосив там досить толерантну промову, після чого його колеги з ЦК почали обурюватися: партійному працівникові не можна так загравати з антирадянськими силами. Особливо дратувало партійців, що Кравчук дозволив собі поставити свій автограф на проекті програми НРУ та запрошеннях на з'їзд. «Так, люди зі значками Руху не раз зверталися до мене за автографами, – говорив тоді головний ідеолог. – Деякі з них пояснювали свої прохання на диво прозаїчно: «Ваш підпис підтвердить мою особисту участь у засіданнях». Саме з того часу, з весни 1989 року, підпис Леоніда Кравчука став не лише бюрократичною формальністю чи підтверджував обов'язковість виконання певних розпоряджень, а й звичайним підтвердженням того, що власник підпису бачив Кравчука на власні очі. Це вже був «зірковий» автограф.

На тому з'їзді найбільш радикально налаштовані «рухівці» кричали: «Знову дають захиснику партапарату слово!», а тоді, прокричавши обов'язкову порцію гасел «Геть!» та «Ганьба!», уважно слухали виступ свого головного опонента. «Ось зараз у всіх, як кажуть, на вустах проблеми відродження національної самосвідомості, – промовляв Леонід Макарович з трибуни. – Йдеться про підняття суверенітету республік, в тому числі, природно, Української РСР. Але одні бачать нові реальні можливості такого суверенітету в рамках удосконалення радянської соціалістичної федерації. Я за такий суверенітет, без обмежень, без регламентацій у тій частині, яка стосується компетенцій республіки. Інші бачать панацею у вільній незалежній Україні, яка б назавжди порвала з Союзом РСР. Тут, переконаний, може бути тільки таке: жити і працювати в єдиній співдружності народів СРСР, розвивати і зміцнювати все, що веде до згоди людей».

Перша особа

Восени 1989 року Володимир Щербицький за наполегливою рекомендацією Михайла Горбачова пішов у відставку. На посту Першого секретаря ЦК КПУ його змінив Володимир Івашко. Але якщо Щербицького критикували, проте поважали, то Івашко для українських націонал-демократів став просто цапом-відбувайлом. Майже одночасно з його призначенням національно-визвольний рух в Україні почав вступати у свою найвищу фазу. Стихійні мітинги відбувалися в центрі Києва щодня, така сама ситуація була у великих містах. Тепер у це важко повірити, але саме завдяки зусиллям Леоніда Кравчука, який на той час став чи не головним переговірником між владою та опозицією, в Україні не почалися активні спроби стихійного захоплення влади. Критикуючи Рух за антирадянщину та злобні нападки на соціалізм, він в той самий час закликає до консолідації всіх зусиль влади та опозиції в боротьбі за прискорення темпів перебудови в Україні. І навіть – небачене! – дозволяє приколоти собі до лацкана піджака жовто-блакитний значок поруч із червоним значком депутата Верховної Ради УРСР. У своєму робочому кабінеті в ЦК Кравчук приймає фундаторів Руху – письменників. «У ЦК мій кабінет знаходився на третьому поверсі. Ми частенько сперечалися, хоч і по-діловому, але принципово. Суперечки виникали навколо питання влади. На мітингах виступали за те, що існуюча влада повинна бути замінена іншою владою. Але не говорили, яким чином. А нам революцій уже досить. Революція – це насильство одних над іншими, ідеологічні чистки і таке інше. Все треба робити демократично. А ще я їм говорив: зміна влади, якщо це демократичним чином, через вибори, легітимність, конституційність – то тут немає нічого лихого. Проте ваші прихильники на мітингах закликають до силового захоплення влади. А це не в'яжеться з конституцією – не потрібно таке робити. Але говорили ми на рівних: ЦК наказувати письменникам уже не міг», – згадує Кравчук.

Коли в 1989 році готувалася акція «Живий ланцюг від Львова до Києва», Леонід Кравчук замість того, аби всіляко опиратися і сприяти заборонам, допоміг «рухівцям» роздобути автобуси та дефіцитний тоді бензин. Після чого вище партійне керівництво висловило головному ідеологу претензії: мовляв, він поводить себе, як «рухівець», і не зрозуміло, підтримує антирадянщину чи ні. Відтоді ставлення до особи Кравчука стало, за його словами, дещо стриманим, навіть настороженим – він тепер на короткій нозі з противниками влади, чого від нього чекати – невідомо. Тим

не менше, з посади секретаря ЦК його не просили: в гарячий для однієї з найважливіших радянських республік час саме така виважена, здатна вести переговори людина була вкрай необхідна. Його позиції у діючій владі зміцнювалися досить швидко. У 1990 році Леонід Макарович стає депутатом Верховної Ради УРСР. Володимир Івашко в той час уже перевівся до Москви, в ЦК КПРС, під крило Михайла Горбачова, і це переведення розцінили як ганебну втечу. «Запевняю український народ, що нічим перед ним не завинив, дещо встиг зробити, хоча й дуже мало, бо доля не дала достатньо часу. Прошу мені вибачити», – писав «утікач» у своїй заяві, опублікованій у газеті «Радянська Україна» 14 липня 1990 року. Проте його не вибачили, а радикально налаштовані молоді люди навіть провели в Києві акцію «Похорон Івашка», під час якої бутафорську труну з бутафорським трупом усередині обнесли довкола Володимирського собору. А вже 17 липня в цій же газеті публікується «Декларація про державний суверенітет України».

Першим секретарем ЦК КПУ замість Івашка обрали Станіслава Гуренка. Другим секретарем став Леонід Кравчук. 23 липня 1990 року його вже обрали спікером ВР УРСР. Таким чином, людина, яка ще два роки тому була звичайним партійним функціонером, гвинтиком без жодного реального впливу на поточну ситуацію, тепер стала фактично першою особою в Українській РСР – комуністична партія в ситуації, що склалася в цілому по СРСР, залишалася при керівництві лише де-юре: фактично на місцях комуністичне керівництво втрачало позиції. Ось як згадує про той період письменник Роман Іваничук: «Коли Головою Верховної Ради обрали Леоніда Кравчука, всі ми відчули, що є серед партократів сили, які добре відчувають політичну перспективу. Тоді, коли Івашко та Губенко необачно робили ставку на комуністичну партію, Кравчук складав продуману, хоч і не завжди безпомилкову свою програму, – і коли вже пішло на парламентські фацеції, то я процитую кілька висловів Леоніда Макаровича. Вони характеризують його сутність – хитрого, мудрого, обтічного, впертого і не завжди послідовного політичного діяча: «Критику приймаємо, але пропозицію відхиляємо як таку, якої нема»; «Все можна, тільки не буде такої можливості»; «Хай буде нонсенс, аби було ясно». Якщо комусь нічого не зрозуміло, то Кравчук добре знає, що говорить і чинить. І що характерно: з опозицією він ніколи не поривав джентльменських стосунків».

Інший письменник, Валентин Чемерис, продовжує тему: «Для того, щоб очолити Верховну Раду, треба бути такою особистістю, як Кравчук, а не такою, як Івашко. На відміну від свого

тимчасового попередника на посту спікера парламенту він прагнув служити не чужій, а своїй державі, вивівши її перед цим із чужої залежності. Щодо свого високого тодішнього поста в ЦК КПУ, то на запитання журналістів, чи залишить він його, Кравчук відповів ствердно: «На наступному Пленумі ЦК КПУ мене звільнять від обов'язків секретаря ЦК». Так і сталося: 23 вересня 1990 року Леоніда Макаровича звільнять від обов'язків другого секретаря ЦК. Нічого дивного в цьому нема – адже на той час членом компартії Кравчук уже не був – у серпні 1990 року заявив про свій намір здати партквиток[1]. А ще раніше, 24 липня, на другий день після вступу Кравчука на посаду спікера Верховної Ради УРСР і в його перший офіційний робочий день, в Києві застрайкували електротранспортники. До них приєдналися тролейбусні парки столиці. Патріотично налаштовані кияни блокували Хрещатик, вимагаючи підняти біля міськвиконкому жовто-блакитний прапор. Відповідної постанови про національну символіку Верховна Рада ще не приймала. Але вже під вечір прапор майорів біля приміщення, де зосередилася тодішня київська міська влада (тепер це – Київська міська державна адміністрація, або ж – мерія).

2 жовтня 1990 року на площі імені Жовтневої революції в Києві (тепер – майдан Незалежності) розпочалася акція протесту, яку нарекли «студентською революцією на граніті». Керовані київськими та львівськими студентами, молоді люди з усіх регіонів України зібралися в центрі Києва і почали голодування протесту. Вони вимагали демократичних перетворень, заборони компартії, відставки деяких членів уряду, скасування обов'язкової служби в армії, а для тих, хто піде служити, вимагали проходження служби лише на території України – список вимог був великим. Спочатку влада робила вигляд, що нічого не відбувається. Але згодом ігнорувати студентів вона вже не могла, і лідери голодування, серед яких були Олесь Доній та Маркіян Іващишин, спочатку зустрілися з Леонідом Кравчуком, а потім були допущені для виступу в Верховну Раду. За два тижні влада домовилася зі студентами щодо основних пунктів вимог і частково задовольнила їх, хоча згодом більшість домовленостей було скасовано. Але процес було не зупинити: національно-демократичні сили вже могли цілком реально тиснути на діючу владу. 2 березня 1991 року Президія Верховної Ради на чолі з Леонідом Кравчуком постановила демонтувати скульптурне зображення В. І. Леніна в сесійній залі. Рік тому Леонід Макарович подібну пропозицію категорично не підтримав, тепер же, за його словами, для цього настала відповідна ситуація. Протягом цього, без перебільшення, історичного року такого роду

«відповідні ситуації» виникали дуже часто, і Леонід Макарович завжди користувався ними – причому так, що сам факт їх виникнення виглядав його особистою заслугою.

Загибель імперії

Критична межа

Наприкінці 1990-го на початку 1991 року складалося враження, що український рух досяг необхідної критичної маси і що тепер його найближчим завданням є завоювання політичної влади в республіці. Можливість легального приходу до влади відкрилася після прийняття ще наприкінці жовтня 1989 року Верховною Радою Української РСР рішення про проведення безпосередніх змагальних виборів до рад усіх рівнів. Однак результати березневих виборів 1990 року стали розчаруванням для демократичної опозиції. Їй вдалося завоювати лише четверту частину всіх місць у парламенті. Найкращими були результати в Галичині, де демократи виграли 43 із 44 місць. У Центральній Україні вони одержали половину голосів. Натомість у Східній і Південній Україні, за винятком деяких великих міст, як-от Донецьк і Харків, демократичний блок зазнав поразки. Вибори 1990 року показали, що КПУ втратила свою монополію на владу в Україні, але опозиція є недостатньо сильною, щоб перебрати цю владу в свої руки. Комуністично-номенклатурне ядро об'єдналося у групу «За суверенну Радянську Україну», лідером її став Олександр Мороз. Ця політична сила налічувала 239 осіб із загального числа 442 депутатів. Так виникла спільнота під невибагливою назвою «Група 239».

«Що можна сказати про «Групу 239»? – згадував згодом Леонід Кравчук. – Це комуністи-депутати, які, з одного боку, хотіли ще більшої незалежності, але – незалежності від Москви, від Києва, взагалі – від усіх. Але, з іншого боку, вони не хотіли такої незалежності, щоб Україна була державою, такою державою, яка б мала державний статус. Вони бачили Україну тільки в Союзі РСР, тільки в складі КПРС і бачили її тільки як частину великої держави СРСР, тільки з якоюсь більшою часткою незалежності від Кремля, ніж тепер». Цій групі протистояло об'єднання більшості демократичних і декількох незалежних депутатів під назвою «Народна Рада», головою якого був Ігор Юхновський, а чисельність його становила 115—133 особи. Хоча «Народна Рада» була в меншості, їй нерідно вдавалося проводити свої рішення, уміло використовуючи різні методи парламентської боротьби – від бойкоту засідань до перетягання на свою сторону ціною далекосяжних компромісів незалежних і по-реформаторськи налаштованих кандидатів. «Коли демократи зібрали свою фракцію і назвали її «Народна Рада», то таким чином у нас стало дві ради: Верховна і Народна, – пригадує Кравчук. – Я відразу сказав: це неконституційно, бо Конституція не передбачає ніякої

Народної Ради ніяким законом. Назвати можна як завгодно, але ж це не означає, що це якась альтернативна незалежна Рада».

З перших днів своєї діяльності Народна Рада заявила про свій намір боротися за здобуття Україною повної політичної та економічної незалежності. Вона поставила перед собою ряд завдань, головними з яких були усунення компартії від влади, демонтаж централізованої імперської системи Радянського Союзу і створення ефективної ринкової економіки. «Група 239» не почувала себе цілком певно як перед лицем постійного тиску знизу, так і в результаті послаблення позицій партійної номенклатури у сусідніх республіках, у першу чергу – в Росії та балтійських країнах. В умовах такої нестійкої рівноваги кожна нова зміна у політичному житті Союзу й України могла мати далекосяжне значення. Одночасно поряд з лівими і центристськими партіями утворилися крайні націоналістичні партії, які ідеологічно пов'язували себе з традиціями визвольної боротьби 1940-1950-х років і критикували Рух як надто поміркований і колабораціоністський. Влітку 1990 року вони об'єдналися в Українську міжнародну асамблею (УМА). Прийняття Декларації про суверенітет та утворення політичних партій засвідчили, що основні програмні положення Руху виконані. Другий з'їзд Руху (25—28 жовтня 1990 р.) прийняв нову програмну мету – здобуття самостійності України мирними методами. Разом з тим, його діяльність набрала відверто антикомуністичного спрямування – з'їзд заборонив членство в Русі тим організаціям, керівний центр яких знаходився поза Україною (малися на увазі КПУ – КПРС).

«Мені не раз давали прочухана, – згадує Леонід Кравчук. – Мовляв, я заграю з опозицією. Я кажу: не можна, щоб у Верховній Раді були дві течії. Їх менше, нас більше, що захочемо, те зробимо. Але це не демократія. Демократія – це коли меншість має право щось сказати. Я залишився на своєму, комуністи – на своєму. Секретаря ЦК ніхто ніколи в житті не критикував, вони до цього не звикли. Потім пішло на вирішення проблем, зі скрипом – але пішло. Вже великих конфліктів у Верховній Раді не було. Вже й комуністи почали виступати, а частина їх почала прислухатися до демократичних принципів». Структурні зміни в українському опозиційному таборі засвідчили формування національного антикомуністичного блоку. Окрім Руху, Народної Ради й новоутворених партій сюди увійшли молодіжні організації (Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка, Студентське братство, Демократична спілка студентської молоді) та численні організації національних меншостей в Україні. Вони творили прообраз самоорганізованого

громадянського суспільства, яке виникло на противагу комуністичній владі і привело до повалення соціалістичних режимів у 1989 році в Польщі, Чехословаччині, Угорщині та Східній Німеччині, підірвало комуністичну монополію у трьох балтійських республіках СРСР, а в самій Україні – відтіснило від влади комуністів у трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській.

Але на відміну від Польщі й балтійських республік в Україні сильно відчувалася різниця у рівнях національної свідомості. Рух, що базувався в основному на інтелігенції Західної і Центральної України, не міг знайти спільної мови з масовим робітничим рухом на Сході, особливо на Донбасі. Самим робітникам не вдалося розвинути не те що почуття національної солідарності, як це було в Польщі, але навіть почуття солідарності всередині свого класу. Вони відчували недовіру до будь-якої форми політичної організації, що робило можливості їхньої політичної мобілізації дуже проблематичними. Відносна слабкість і роз'єднаність опозиції не дозволяли їй відіграти роль рівноцінного суперника КПУ в боротьбі за владу, але вона могла чинити ефективний тиск «знизу». «Бракувало аналізу, тільки емоції», – оцінював ті політичні процеси Леонід Макарович і визнавав: якби демократи не чіплялися за депутатські крісла, можна було б приймати рішення про дострокові вибори, і до серпня 1991 року в республіці був би принципово новий парламент.

Агонія радянської України

Пізньої осені 1990 року Україну, як і весь Союз, захлеснула відверта антиреформаторська хвиля. Комуністична більшість Верховної Ради ввела обмеження на проведення демонстрацій. 7 листопада, під час чергового святкування річниці Жовтневої революції, в Києві була вчинена провокація проти депутата і колишнього дисидента Степана Хмари – в переході на площі Жовтневої революції він побився з полковником КДБ Григор'євим, відповідаючи на провокаційні дії з його боку. «Група 239» позбавила його депутатського імунітету, і Хмара був заарештований прямо в парламенті. Однак сили комуністичної більшості були підірвані розколом у її рядах. Розбіжності виникли в першу чергу між першим секретарем КПУ Станіславом Гуренком і Леонідом Кравчуком. Викликані вони були різним ставленням до подій 13—20 січня 1991 року, коли центральна влада застосувала військову силу в Вільнюсі і Ризі для протидії сепаратистським настроям у Литві й Латвії. Президія Верховної Ради УРСР наважилася на безпрецедентний крок – прийняла заяву, в якій засудила дії Москви і розцінила їх як порушення державного суверенітету двох балтійських республік. На лютневому Пленумі ЦК КПУ 1991 року Кравчук захищав Верховну Раду від партії, вимагаючи від комуністів розстатися з ілюзією, що парламентом можна управляти з партійних кабінетів.

Позицію Кравчука підтримала група партійної еліти з числа директорів великих підприємств, серед яких були Леонід Кучма та Володимир Слєднєв, і апарату Верховної Ради – зокрема Іван Плющ, Микола Хоменко та інші. За ініціативою «націонал-комуністів» до Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 року про збереження СРСР як «оновленої федерації суверенних республік» було включене додаткове республіканське питання: «Чи Ви згодні з тим, щоб Україна була частиною Союзу Радянських Суверенних держав на основі Декларації про державну суверенність України?» Контрольовані опозицією ради трьох галицьких областей включили ще й третє питання: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?» Результати референдуму дали нову легітимізацію для «націонал-комуністів». Громадська думка в Україні виявилася більш консервативною, ніж в інших республіках: на перше питання ствердно відповіли 70,5% учасників, тоді як населення балтійських республік, Вірменії і Молдови взагалі бойкотувало референдум. Зате 80% виступило за зміцнення державної суверенності України.

Офіційна Москва й офіційний Київ трактували результати

референдуму кожен по-своєму. Якщо Горбачов приступив до переговорного процесу з республіками про укладення нового Союзного договору за формулою «сильний центр – сильні республіки», то Леонід Кравчук й українські «націонал-комуністи» віддавали перевагу другій половині цієї форми, де йшлося про «сильні республіки», не бачачи необхідності у збереженні сильного центру. Весною-літом 1991 року в балансі політичних сил в Україні сталися нові зміни. Після виникнення «націонал-комуністичного» крила фактично перестала існувати «Група 239». У березні 1991 року Україною прокотилася нова хвиля шахтарських страйків, яка на той раз мала виразно політичний характер: відставка Горбачова, розпуск Всесоюзного з'їзду народних депутатів і надання Декларації про суверенітет конституційного статусу. Вперше за довгі роки національному рухові вдалося зблизитися з робітничим рухом: 21—23 червня у Києві було утворено Всеукраїнську спілку солідарності трудящих («ВОСТ»). Спілка, що складалася в основному з робітників, включила до свого керівництва національно-радикальних депутатів Ларису Скорик та Степана Хмару.

Нові політичні зміни означали не стільки зростання популярності українського опозиційного руху, скільки падіння престижу центру і комуністичної партії. Поява «націонал-комуністичного» крила означала спробу більш далекоглядної частини партійного керівництва знайти нову легітимацію своєї влади – і таким впровадженням на цей раз стало служіння ідеї зміцнення української суверенності. У цьому українські «націонал-комуністи», ідеологом яких лишався Леонід Кравчук, наслідували позицію Бориса Єльцина та його прибічників з Росії, що видокремилися зі старої комуністичної номенклатури і твердо вели лінію на суверенізацію РРФСР. Приклад балтійських республік був дещо іншим, бо тут місцеві компартії оголосили про свою незалежність від КПРС – крок, на який українські комуністи так і не змогли наважитися. Зрозуміло, що сама по собі Україна не мала шансу вийти з Радянського Союзу, якби для цього влітку 1991 року не склалося декілька обставин.

Але це не значить, що Україна була лише пасивним спостерігачем. Насправді в українському суспільстві розвинулося декілька центрів опозиції, які сильно дестабілізували радянський режим. Львів і Західна Україна дали найбільш радикальний рух, який на літо 1991 року практично перебрав владу в регіоні. Говорячи про той період, Леонід Кравчук відзначав, що в самому Києві опозиція мала за собою владу в місті, а на «республіканському рівні» спричинилася до глибокого розколу колись єдиного партійно-державного апарату. «На Сході України

діяв сильний робітничий рух, під тиском якого значна частина старої номенклатури мусила відійти від влади, – говорив Леонід Макарович. – До того ж майже у кожному великому місті діяли свої осередки опозиції. Вони мали різні політичні програми, але їх об'єднувало одне – недовіра, а то й ворожість до центру». Ось із якими настроями радянська Україна зустріла ранок 19 серпня 1991 року.

Під тиском путчистів

У багатьох публіцистичних статтях можна зустріти тезу, що проголошення української незалежності у 1991 році було виключно заслугою київських комуністів, які таким чином намагалися втримати за собою владу в нових обставинах. Насправді ж улітку 1991-го українська партійна еліта приймала свої рішення під тиском опозиції. Це не означає, що опозиційний рух мав вирішальне слово – із колишніх 15 республік СРСР кожна дістала незалежність безвідносно від рівня своєї політичної активності. Але не можна недооцінювати іншого факту, що на нього звертають увагу дослідники історії Російської імперії та Радянського Союзу: як у 1917—1920 роках, так і в 1989—1991-му Україна разом з балтійськими державами, Молдовою та Кавказом були районами підвищеної політичної активності, тоді як Центральна Азія, Білорусія, Північний Кавказ, Поволжя та Сибір були значно скромнішими у своїх політичних прагненнях. Україна не була першою у списку, але не була й останньою. Однак з огляду на її стратегічне становище в Радянському Союзі її поведінка мала вирішальне значення для розпаду цієї останньої імперії. Це показав розвиток подій, що послідували після невдалого комуністичного перевороту у Москві 19—21 серпня 1991 року.

«Про ГКЧП я дізнався від Станіслава Гуренка, – згадував Леонід Кравчук. – Він подзвонив мені рано, десь відраз після шостої. Телефон не вгавав, бо я, зізнаюся, сплю сном праведника. Сплю я міцно, тож телефон поподзвонив, поки я нарешті прокинувся, спустився вниз до свого вузла зв'язку і зняв трубку. Ясно було: главі держави о шостій ранку не дзвонитимуть з приводу якогось дріб'язку. І передчуття тривоги хутко справдилося. На другому кінці дроту був Станіслав Гуренко: «Ти радіо слухаєш? Ти не знаєш, що сталося?» Метнувся до приймача – там саме читали постанову про створення ГКЧП. Я поклав трубку і почав слухати радіо. Хвилювання було велике, просто аж на душі холонуло, бо добре розумів, що це таке – державний переворот, та ще й комуністичний. Закони СРСР уже поставили заколотників над законами республіки – так можна швидко втратити суверенітет, не здобувши його до кінця».

Майже відразу з Леонідом Макаровичем зажадав зустрітися уповноважений від ГКЧП генерал Варенников. Відразу після цього, коли Кравчук уже їхав із Кончі-Заспи в Київ, йому в машину подзвонив Борис Єльцин, повідомив про свою невдалу спробу зв'язатися з Горбачовим, попросив київського колегу

зробити те ж саме. Додзвонитися до заарештованого в кримській резиденції Президента СРСР Леонід Макарович теж не зміг. Тим часом генерал Варенников приїхав не просто налагоджувати контакти, але й привіз ультиматум із Москви від керівництва ГКЧП: якщо Україна не підкориться рішенню заколотників мирним шляхом, то в республіці буде введений надзвичайний стан. Війська, за словами генерала, вже перебували під Києвом у стані бойової готовності. Кравчук тоді заперечив: «Надзвичайний стан в Україні може ввести тільки Верховна Рада республіки своїм рішенням». Тоді генерал запропонував ввести надзвичайний стан вибірково – в деяких регіонах, зокрема в областях Західної України. Кравчук знову не погодився: на це, на його думку, не було нагальної потреби. В той самий час, коли відбувалися ці переговори, Кравчуку подзвонив з Москви голова КДБ Крючков – один із активних учасників заколоту. Спроба з'ясувати в нього, що, власне, відбувається і головне – чим це все закінчиться, ні до чого не привела. Коли генерал Варенников відмовився показати документи, котрі б засвідчували його повноваження, посланець почав посилатися на повідомлення, яке звучало зранку по радіо. На що Леонід Макарович заявив, буквально зірвавшись на крик: «Для мене радіо – не документ! Кого ви представляєте? Документи де? Посвідчення? Мандати?» Намагаючись іти в цій ситуації принципово бюрократичним шляхом, Кравчук таким чином зволікав час – ситуація мала прояснитися дуже скоро. Проте загострювати її до реальної загрози запровадити в Україні воєнний стан він теж не хотів з тієї ж причини: реальних повноважень Варенникова він справді не знав.

Через те позиція Кравчука у ці дні була дуже обережною. У своїй заяві по українському телебаченню зробив вигляд, що події у Москві не стосуються України, і закликав громадян дотримуватися спокою і продовжувати працювати. І лише 21 серпня 1991 року, коли поразка заколотників була вже очевидною, Кравчук офіційно засудив військовий переворот. Опозиція намагалася активно протидіяти путчу, закликаючи населення бути готовим до загального страйку й громадської непокори. Вона домагалася скликання надзвичайної сесії парламенту, але їхні спроби були розблоковані лише 22 серпня. До того часу своїм головним завданням Кравчук бачив не розбурхати людей до такого стану, до такої міри, що вони почнуть виходити на вулиці. Адже саме такої ситуації генерал Варенников і чекав. «Головна теза моя була така: Україна – держава, – згадував Кравчук. – І те, що робиться в Москві, на нас не розповсюджується, бо в нас свої закони. Отже, говорив я, наша позиція – це позиція виваженості і ще раз виваженості. Це захист

конституційних норм, захист законів. Тоді ж я дав інтерв'ю для програми «Время», але Москва зробила з того інтерв'ю те, що їй хотілося, що їй вигідно було». Свою чітку позицію Кравчук висловив лише після перемоги демократичних сил у Москві та краху ГКЧП.

Сесія 24 серпня проходила одночасно з масовою демонстрацією поза стінами парламенту. «У ніч із 18 на 19 серпня 1991 року в Радянському Союзі відбувся реакційний державний переворот, – сказав у своїй доповіді Леонід Кравчук. – Його очолила група політичних авантюристів, що утворила неконституційний орган – так званий Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР. Виходячи з цього, я прошу надати Голові Верховної Ради повноваження видавати в необхідних випадках постанови нормативного характеру, а також постанови щодо застосування норм законів, що мали б обов'язкову силу на всій території України з моменту їх підписання». Іншими словами, Кравчук вимагав для себе особливих повноважень – і отримав їх із огляду на ситуацію, що склалася. Відкинувши всі звинувачення в нерішучості та невизначеності власної позиції, Леонід Макарович натомість заявив про негайну департизацію правоохоронних органів республіки. Під тиском знизу та при розгубленості депутатів-комуністів український парламент 346 голосами проти одного проголосив самостійність України. Згідно з пропозицією голови Народної Ради Ігоря Юхновського, проголошення самостійності повинно було бути підтверджене окремим референдумом 1 грудня 1991 року. 30 серпня оголошено про заборону діяльності комуністичної партії на території України. У цей же день у виступі по всесоюзному телебаченню Горбачов розпачливо заявив, що Союз не може існувати без України, а Україна не може існувати без Союзу. В день, коли комуністична партія опинилася під забороною, до Кравчука прийшла керівна комуністична верхівка на чолі з Гуренком. Депутати заявили: заборонити КПУ може тільки Верховний суд. На що Кравчук, уже майже два тижні як не комуніст, відреагував блискавично: «Так ви хочете, щоб вас ще й судили?» Розмову після цих слів було завершено.

Кравчук – президент

П’ять «Д» Леоніда Кравчука

Одночасно з референдумом 1 грудня 1991 року відбулися вибори першого Президента України. З шести кандидатів переконливу перемогу (61,6% голосів) здобув Леонід Кравчук. Але ще до президентських виборів восени 1991 року було зроблено декілька важливих кроків у державному будівництві: усі війська на території України підпорядковано Верховній Раді, на базі КДБ утворено Службу національної безпеки України (згодом – Служба безпеки України), прийнято закон «Про громадянство». Виборам першого голови незалежної держави передувала гостра передвиборна боротьба. З великої групи претендентів вибороли право стати кандидатами в президенти України сім осіб: Л. Кравчук, В. Чорновіл, Л. Лук’яненко, І. Юхновський, В. Гриньов, О. Ткаченко та Л. Табурянський. Фаворитом вважався Голова Верховної Ради Кравчук, котрий запропонував програму із п’яти «Д» – «Державність. Демократія. Добробут. Духовність. Довіра». Щоправда, Леонід Макарович задумав створити інститут президентства ще раніше, в радянській Україні. Так, за місяць до путчу, 5 липня 1991 року Верховна Рада УРСР ухвалила закон про заснування посади Президента УРСР.

«У Верховній Раді було дві групи депутатів: одні вважали, що посада президента не потрібна, що Голова Верховної Ради є найвищою посадовою особою, як було, до речі, записано в Конституції УРСР, і що парламентська республіка забезпечує нормальний ритм роботи всіх державних органів управління, – інформував журналістів Леонід Макарович уже в статусі екс-президента. – Причому вони посилалися на Білорусь, яка також ухвалила тоді таке рішення – не запроваджувати в систему влади посади президента. Скажу відверто, я погоджувався із цим. Бо не бачив потреби запроваджувати цю посаду за наявності ефективної Верховної Ради та уряду. Але коли Росія ухвалила рішення про запровадження посади президента, то більшість ВР почала схилятися до того, що й нам це потрібно зробити».

Інститут президентства виник не під прямим впливом Росії, а швидше як результат наслідування російських кроків. Російський вплив, між іншим, відчувається в різних сферах українського життя і дотепер. Тоді почалися дебати про запровадження посади президента. Потім група депутатів від Харкова подала відповідний проект. Тоді Євген Кушнарьов очолював Народну Раду, і це йшло за його поданням. За необхідність введення посади президента парламент проголосував, таким чином, ще до спроби комуністичного перевороту в Москві. Саме з цих причин

скористатися існуючою можливістю обрати президента вдалося не відразу після проголошення незалежності, а лише за три місяці – рівно стільки тривала передвиборна президентська кампанія. Звичайно, в порівнянні з іншими претендентами Кравчук як Голова Верховної Ради був у кращому становищі. Він мав широкий вихід на населення, роботу сесії висвітлювало телебачення, про неї писала преса, а значить – кандидата в президенти Леоніда Кравчука населення знало в обличчя. «Якщо сплюсувати всі мої виступи як кандидата в президенти, то я безпосередньо спілкувався з людьми, з Україною 372 години, – згадує Леонід Макарович. – Я не знаю, багато це чи мало. Це не просто – стільки проговорити. Лікарі навіть давали мені якісь пігулки, щоб пом'якшити горло: виступи траплялися на вулиці, а то була осінь».

Оцінюючи першу в історії України передвиборну президентську кампанію 1991 року, аналітики визнають: популярності Леоніду Кравчуку додали його не такі вже й далекі публічні дискусії з Рухом, спроби домовитися і знайти спільну мову з патріотичними силами. Хоча, забігаючи наперед, треба зауважити – аж надто популярним Леонід Макарович ніколи не був. Голодуючі студенти в 1990 році кричали: «Геть Масола й Кравчука!», і це гасло підтримували сотні тисяч людей, його тиражували в пресі. Кравчук і далі прямо асоціювався з комуністичною партією, яку в країні ненавиділи, здається, всі – навіть затяті комуністи говорили про необхідність «відмивання» КПРС від бруду минулого. Вже за три роки, в 1994-му, коли Леонід Макарович знову візьме участь у президентських перегонах, з'явиться новий слоган: «Краще з'їсти їжака, ніж обрати Кравчука». Проте в 1991 році Голова Верховної Ради Леонід Кравчук – це людина, яка не злякалася ГКЧП, заборонила компартію, підписала Указ, згідно з яким Україна стала незалежною. До того ж Леонід Макарович умів – і досі вміє! – подобатися простим людям. «У нього душа українська!» – захоплено говорили численні гості з української діаспори, котрі ще кілька років тому вважали головного ідеолога радянської України своїм якщо не ворогом, то, принаймні, опонентом. Справді, на той час його кандидатура виглядала ідеальною через ментальну схильність українців до компромісів, хитрощів, здатності та вміння домовлятися. Власне, через невміння домовлятися українська влада новітньої доби викликає в громадян лише відразу…

Зустрічі з виборцями у Леоніда Кравчука проходять дуже добре. Так дотепер і не ясно, хто вигадав цей хід – відвідини міських базарів. Але, як би там не було, саме поява кандидата

Кравчука на базарах та у великих і майже порожніх, на відміну від базарів, універмагах додала йому популярності. Всюди його намагаються почастувати. Правда, не обійшлося без ексцесів: у Харкові на ринку Леоніда Макаровича намагалися вбити. Принаймні, він так вважає. «Коли ми йшли в натовпі, хтось збоку штрикнув мого охоронця Віктора Паливоду, – згадував Кравчук у газетних інтерв'ю того часу. – Я так думаю, що той ніж чи заточка адресувалися мені, але під удар потрапив охоронець». Невідомий нападник цілив у ліве плече, та влучив у пістолет – зброя висіла в кобурі під лівим плечем. Ніж ковзнув по пістолету, пробив кобуру, сорочку, торкнувся вістрям тіла, але все ж таки зброя загальмувала удар, стримала його силу. Потім говорили: била професійна людина, котра знала, що охоронці будуть у бронежилетах. Тому цілила саме в те місце, де бронежилет закінчувався, – під руку, до серця. Про замах стало відомо конкурентам. В'ячеслав Чорновіл сказав: це Кравчук набирає очки. Злочинця не знайшли.

Коли кандидати в президенти зібралися в телевізійній студії для дискусії, Леонід Кравчук обрав тактику невтручання в дебати. Як дуже швидко показав час, тактика виявилася єдино вірною. Всі опоненти, більшість із яких представляла демократичні сили, почали звинувачувати Кравчука в усіх гріхах радянської влади, вимагаючи, аби він як колишній головний ідеолог взяв на себе персональну відповідальність за гріхи та покаявся. Натомість Леонід Макарович не відбивався й не виправдовувався – замість цього почав говорити про свою програму, ті самі п'ять «Д». Єдине, що об'єднало кандидатів, – усі говорили про незалежність України та прагнули її. Тому, коли на ранок 1 грудня Леонід Кравчук дізнався про перемогу з великим відривом, він переконався в тому, що його обрав народ. Адже прагнення в усіх шести кандидатів були одні, значить, люди, підтримуючи незалежність своєї держави, обрали своїм президентом того з шести, кому тоді довіряли найбільше. А 5 грудня новообраний президент уже складав у Верховній Раді присягу народу України. За три дні Леонід Кравчук став учасником ще однієї події, знакової як для 1991 року, так і для кінця XX століття: він взяв участь в офіційній ліквідації країни під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік, основи якої заклали в 1917 році більшовики.

Під загрозою Союзного договору

Остаточний варіант договору про Союз суверенних держав мав обговорюватись у російському Ново-Огарьові ще наприкінці червня 1991 року. Кравчук в той час туди не поїхав. Горбачова було поінформовано: Україна, згідно з рішенням парламенту, визначиться зі своїм ставленням до угоди не раніше середини вересня. 16 серпня 1991 року остаточний текст нового Союзного договору, погоджений 29 червня, нарешті був надрукований у пресі. Але за кілька днів до цього, на прохання Президента СРСР, Кравчук і Горбачов зустрілися. Михайло Сергійович зробив останню спробу переконати Леоніда Макаровича підписати договір. Кравчук не піддавався. Тоді Горбачов нагадав йому, що Станіслав Гуренко і ЦК КПУ рішуче виступають за підписання договору. Проте Кравчук твердо вирішив наполягати на своєму: «Я знаю, що ЦК «за». А я проти. Договір підписує Кравчук, а не ЦК. А я його підписувати не буду», – говорив він під час зустрічі. Але й після краху ГКЧП Союз усе ще мав непогані шанси зберегтися. Горбачов, трохи заспокоївшись, почав рішуче діяти. Тільки за збереження Союзу в будь-якому вигляді він мав можливість не опинитися поза великою політикою. Ціною неймовірних зусиль Михайлу Сергійовичу вдалося вмовити практично всіх керівників республік, які брали участь у «ново-огарьовському» процесі, зібратися ще раз. На грудень президент запланував парафування нового Союзного договору. Єдиним, хто відмовився від обговорення подальшої долі СРСР, виявилася Україна.

Леонід Кравчук заздалегідь попередив Горбачова, що не братиме участі у цьому процесі, оскільки республіка готується до набагато важливішої події – всеукраїнського референдуму. Але Горбачов не залишав спроб змусити українське керівництво змінити точку зору. 23 жовтня 1991 року до депутатів Верховної Ради України звернулися зі спеціальним посланням Президент СРСР і вісім керівників союзних республік. Михайло Горбачов, Борис Єльцин, Нурсултан Назарбаєв, Станіслав Шушкевич та інші автори листа закликали Україну приєднатися до нового Союзного договору, наголошуючи, що Союзу без нашої республіки вони собі уявити не можуть. Звернення стало предметом обговорення на Президії Верховної Ради. Рішення Кравчука було однозначним: допоки не відбудеться всеукраїнський референдум, жодних угод Україна не підписуватиме. У засобах масової інформації українське керівництво виклало свою позицію: ми готові до діалогу з незалежними республіками, але нам нема про що

домовлятися з центром, який уже нікого не репрезентує. До того ж Україна не збиралася обмежувати свою зовнішньополітичну діяльність співпрацею лише з новими суверенними державами. Ще Кравчук зауважив: якщо на референдумі народ підтримає незалежність, потреба у підписанні нового Союзного договору для України відпаде.

Позиція України дуже не сподобалася Горбачову. Тим більше, що вона фактично зірвала запланований процес. Після відмови України керівники республік теж не поспішали парафувати союзну угоду, але погодились хоча б віддати текст договору на обговорення парламентами республік. Президент країни, якої на той момент уже фактично не існувало, все ще сподівався, що йому вдасться зібрати всіх докупи. А оскільки Україна виявилася найбільш упертою, то саме її він почав методично «обробляти». Зокрема, періодично телефонував Кравчукові й наполегливо переконував: Україні не під силу побудувати власну економіку, адже остаточний розвал колишнього СРСР обов'язково призведе до розриву економічних зв'язків. Були у нього й інші аргументи: «Що ви будете з ядерною зброєю робити? Кнопка ж усе одно в Москві!» Але особливо тиснув Михайло Сергійович на те, що народ України буцімто палко прагне залишитися у федерації братніх народів. Наприкінці листопада, у телефонній розмові з президентом США Джорджем Бушем, Горбачов рішуче заявив, що проголошення незалежності України не означає її виходу із Союзу. І запевнив, що «бунтівна» республіка неодмінно приєднається до нової Союзної угоди. З грудня він повторив цю тезу під час телефонної розмови з Гельмутом Колем. Хоча тоді вже були оприлюднені історичні підсумки всеукраїнського референдуму.

Після оголошення його результатів і після свого обрання головою незалежної держави Леонід Кравчук мав повне право діяти за планом, який вони раніше обговорили з Єльциним та Шушкевичем ще, здається, у листопаді. Борис Миколайович довгий час сподівався на підписання нової Союзної угоди на конфедеративних засадах, але дуже добре розумів, що без України ніякого договору не буде. Тому позиція Кравчука його відверто непокоїла. Він не приховував своєї стурбованості й неодноразово наголошував: рішення Росії щодо приєднання до Союзу багато в чому залежатиме від рішення України. «Мене нерідко запитують, чому Єльцин, людина, що відома своїми проімперськими поглядами, все ж таки зіграв настільки значну роль у розвалі радянської імперії, – говорив Леонід Макарович. – Я не бачу тут протиріч. По-перше, всі ми розуміли, що Союз неодмінно сконає. Йшлося лише про термін та про наслідки. У

мене викликають посмішку твердження на кшталт – «Зібралися втрьох і розвалили велику країну!» Нехай зберуться три губернатори і спробують розвалити Сполучені Штати! Процес розвалу тривав уже давно, а кінець міг виявитися жахливим. Звичайно, кожний керівник мріяв, щоб очолювана ним республіка вийшла з цієї геополітичної халепи з якнайменшими втратами. І Єльцин не був винятком. До того ж він, як на мене, сподівався, що нове утворення стане тим універсальним важелем, за допомогою якого він контролюватиме інші республіки. Безсумнівно, Єльцин розраховував, що Москва й надалі домінуватиме на одній шостій земної кулі. І ніколи цього не приховував».

У новообраного президента України були свої міркування, що не збігалися з міркуваннями президента Росії. Якщо Єльцин бажав з допомогою майбутньої співдружності контролювати інші республіки, то Кравчук, навпаки, вважав, що нове утворення допоможе Україні позбутися контролю з боку Москви. Напередодні проголошення незалежності він заявив: найефективніше запобігти новим заколотам зможе тільки побудова власної держави. На думку Леоніда Макаровича, вони з Єльциним потребували взаємної допомоги. Він був зацікавлений мати Кравчука союзником у боротьбі за владу. Кравчук намагався з його допомогою нарешті зробити незалежність України повноцінною, уникаючи при цьому небажаного розриву економічних зв'язків і не наражаючись на ще небажаніші конфлікти з Москвою. Крім того, обидва вбачали у збереженому Союзі потенційну загрозу відновлення комуністичного режиму. Адже обоє були дуже добре обізнані зі специфікою комуністичної системи, отже, мали повне право її не сприймати. Станіслав Шушкевич підтримував Кравчука з Єльциним. З одного боку, хід його думок з приводу подальшої долі Союзу був приблизно таким самим. З іншого – президент Росії мав на нього колосальний вплив. Саме білоруський керівник запропонував російському та українському колегам зустрітися на його території для подальшого обговорення планів щодо створення майбутньої Співдружності.

Розвал СРСР «на трьох»

Отже, після 1 грудня залишилася єдина нерозв'язана проблема – як Білорусії та Україні вийти з СРСР. Він уже фактично припинив своє існування як держава, але досі залишався суб'єктом міжнародного права і тому, з точки зору геополітики, все ще був реальністю. Механізму виходу не існувало, прецедентів – також. Була одна суттєва правова зачіпка. Конституція передбачала право на самовизначення, аж до відокремлення. Але як реалізувати це декларативне право, було невідомо. Всеукраїнський референдум надав Україні можливість використати це право. Воля народу, офіційно закріплена підсумками референдуму, дозволяла перетворити умовну конституційну тезу на безумовний правовий механізм. Таким чином питання про приєднання України до нового Союзного договору відпадало автоматично. Більше того, країна фактично відкривала шлях виходу з СРСР для інших новоутворених незалежних держав. Але треба було узгодити дії, тому Кравчук розумів, що на нього чекають довгі та нелегкі переговори. Ще раніше невелика група політиків та чиновників за його дорученням відпрацьовувала план конфедеративної угоди, який Кравчук із Єльциним марно намагалися запропонувати Горбачову. Після ГКЧП Леонід Макарович вирішив повернутися до тих розробок, але дав завдання дещо скорегувати схему, пристосувавши її до нових політичних обставин.

Єльцина, Шушкевича і Кравчука пізніше звинувачували в тому, що трійця не розуміла наслідків підписання Біловезьких угод – мовляв, вони не були повною мірою поінформовані про рівень інтеграції в СРСР, не усвідомлювали реальний рівень взаємної економічної залежності республік. Насправді всі «змовники» добре володіли цифрами. Але СРСР у кожному разі був приречений. Проблема якраз і полягала в тому, щоб відшукати механізм, який дозволив би республікам пережити цю неминучу подію з якнайменшими економічними втратами. Процес розриву економічних зв'язків почався ще за радянських часів і ставав дедалі безладнішим. Під час переговорів у Біловезькій Пущі лідери домовилися, що країни СНД консультуватимуться з економічних питань, обговорюватимуть шляхи проведення реформ, узгоджуватимуть власні дії. Наприклад, Леонід Кравчук запропонував на певний час ввести єдину грошову одиницю – перехідний карбованець. Цей захід зробив би не таким болісним перехід до власної валюти. Але втілити ці та інші наміри в життя не дала зайва квапливість

Бориса Єльцина. Оточення Бориса Миколайовича швидко переконало його, що Росія з її ресурсами може дозволити собі розкіш не озиратися на інших і не боятися розриву інтеграційних зв'язків. Коли напередодні Нового року, 30 грудня 1991 року, лідери незалежних держав удруге зібралися в Мінську, Єльцин повідомив, що проголосив курс на швидкі ринкові перетворення в економіці. На цілком слушне запитання: а як щодо недавньої домовленості про узгодженість реформ? – Єльцин безапеляційно заявив: «Ви повинні слідувати за Росією».

Це була серйозна помилка російського президента, від якої невдовзі потерпатиме й очолювана ним країна. Але по Україні ця єльцинська похибка вдарила швидше й болючіше, ставши первісною причиною багатьох наших економічних, виробничих і соціальних проблем. Саме тому Україна була приречена виправляти ситуацію самотужки. Київ змушений був майже одразу заявити про те, що СНД є не чим іншим, як формою шлюборозлучного процесу. Тому Україна не бачила сенсу в підписанні цілої низки угод: про статут Співдружності, про економічний союз тощо. Росія одразу поставила власні інтереси вище інтересів партнерів по СНД. Україна мусила відстоювати позицію, яка випливала з її національних інтересів. Біловезькі угоди надали шанс цивілізовано, по-християнськи поховати померлу імперію і шанс зберегти напівзруйновані економічні зв'язки. Проте біловезькі події не були ні «таємною змовою», ні «заздалегідь підготовленим заколотом», як пізніше напишуть деякі газети. Те, що сталося 7—8 грудня 1991 року, було значною мірою імпровізацією. Принаймні, так оцінює зустріч у «Віскулях» Леонід Кравчук. Зустріч у Білорусії була запланована як черговий раунд переговорів. Принципова відмінність цієї зустрічі від попередніх полягала в тому, що на неї Кравчук приїхав, озброєний підсумками всеукраїнського волевиявлення.

Ось як описує зі слів Леоніда Кравчука ці події Валентин Чемерис у книзі «Президент»: «7 грудня мені зателефонував голова білоруського парламенту й запропонував завітати у гості. Він повідомив, що до Мінська прибув президент Російської Федерації: керівники двох країн мали підписати угоду про економічне співробітництво. Шушкевич наголосив, що Єльцин пропонує нам трьом зустрітися й обговорити, як було заздалегідь заплановано, перспективи нової Союзної угоди. За пропозицією білоруського лідера місцем нашої зустрічі була обрана Біловезька Пуща, заповідник у Брестській області неподалік польського кордону. До грудня 91-го я там ніколи не бував, натомість багато про Пущу чув: ще з часів Хрущова у біловезьких мисливських угіддях влаштовували полювання для високих посадових осіб, у

тому числі й для поважних закордонних гостей. 7 грудня пізно ввечері ми всі зібралися в резиденції «Віскулі»: Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем'єри – Володимир Кебіч та Вітольд Фокін, а також російський держсекретар Геннадій Бурбуліс. За вечерею вирішили офіційні питання відкласти на ранок. О десятій 8 грудня ми сіли за стіл переговорів. Саме тоді ми всі підсвідомо відчули, що сьогодні буде вирішено подальшу долю Союзу. Єльцин нічого не говорив, але дивився на мене вичікувально. Дуже красномовним був і погляд Шушкевича.

Як завжди буває в таких випадках, з'явився камінь спотикання: чи мають три держави право приймати рішення про розпуск Союзу, якщо створений він був за участю більшої кількості країн? Після довгих дискусій і консультування з правниками ми врешті знайшли компроміс. Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусія стояли біля витоків створення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення».

Участь в обговоренні брали всі, протокол вели Кравчук і Бурбуліс. У першому абзаці документа, підписаного керівниками Білорусії, Росії та України, зазначалося: «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Єльцина уповноважили безпосередньо поговорити з Горбачовим у Кремлі 9 грудня. Раптом Борис Миколайович запропонував зателефонувати президентові США Джорджу Бушу і повідомити його про переговори та їх наслідки. Пізніше з «Віскулів» президент Росії зробив ще один дзвінок – міністру оборони СРСР Євгену Шапошникову й заручився його підтримкою на випадок надзвичайних обставин. Зв'язок з Вашингтоном встановили раніше, ніж з Москвою. Реакція обох президентів відома: спокійна, врівноважена – Буша, обурена, збуджена – Горбачова. Михайло Сергійович розмовляв із Шушкевичем недовго: одразу ж зажадав до телефону Єльцина й у розмові з ним заявив, що хоче бачити нас усіх трьох у себе 9 грудня. Російський президент повідомив, що на зустріч з'явиться лише він. Це ще більше посилило роздратування Горбачова. Після вкрай нервової розмови зі своїм одвічним опонентом Єльцин запропонував розшукати президента Казахстану, який здебільшого поділяв їхні погляди, повідомити його про все та запропонувати приєднатися до щойно підписаних Біловезьких угод. Борис Миколайович помітно нервував, він боявся, що Горбачов зможе перетягнути Назарбаєва на свій бік, а це, на його думку, могло поставити під загрозу весь процес утворення Співдружності незалежних держав, оскільки казахстанський лідер мав неабиякий вплив на деяких

своїх колег.

І знову – слово Леоніду Кравчуку: «8 грудня пізно ввечері я повернувся додому. Зима, темно. Приїхав на дачу, відчиняю ворота, а там повно військових. Уявляєте, що в мене було на серці? Підходить до мене командир загону спеціального призначення «Альфа»: «Пане Президент, ми прийшли вас охороняти і захищати!» Хлопці самі зголосилися стати на захист – не Президента Кравчука, а незалежної держави, власної Батьківщини… Вранці 9 грудня зателефонував Михайло Горбачов: «Добрий день, Леоніде Макаровичу!» Й одразу: «Що ви там понавиробляли в Біловезькій Пущі?» Я спокійно відповів: «Михайле Сергійовичу, я вважаю, що ми вчинили правильно. Ситуація зайшла у глухий кут, треба було шукати вихід…» Співрозмовник був дуже збуджений: «Світ же стоїть дибки, розумієте? Ви повинні негайно приїхати до Москви». «Навіщо?» – запитую. «Треба поговорити… Єльцин та Шушкевич також будуть». Я відчув: нас не випустять звідти, триматимуть доти, доки ми не відмовимося від угоди, підписаної в Біловезькій Пущі. Отож, майже без паузи, відповідаю Горбачову: «Я до Москви не поїду». Михайло Сергійович ледь стримував гнів: «Чому?» «Бо я Президент незалежної держави, – кажу. – В мене ціла купа невідкладних справ. А директиви мені не потрібні». Тільки-но поклав трубку, як пролунав ще один дзвінок. Цього разу телефонував Григорій Ревенко, глава адміністрації Горбачова, колишній перший секретар Київського обкому Компартії України, з яким ми були у приязних стосунках: «Леоніде, навіщо ти так образив президента? Невже так можна? Тобі треба приїхати – це дуже важливо». «Не поїду я, – відповідаю, – і пояснювати не буду чому. Ми доручили Єльцину, щоб він на засіданні доповів про нашу зустріч і підписаний документ». Пізніше, 21 грудня 1991 року в Алма-Аті керівники дев'яти колишніх радянських республік підписали спільну декларацію, поставивши крапку в довгій історії про загибель однієї імперії.

Хвороби зростання

Перші кроки

Від початку своєї роботи на новій для нього і країни посаді Леонід Кравчук запропонував запровадити посаду віце-президента. Він виходив із досвіду багатьох країн світу, бо був переконаний: мало що може статися в новій молодій державі. Віце-президент мусив, за розрахунком Кравчука, по суті, бути прем'єром, тоді як посади прем'єр-міністра не повинно було існувати взагалі. Усе інше мало базуватися на цілковитій президентській владі. Натомість комуністична більшість вимагала, аби Україна стала чимось на зразок напівпрезидентської-напівпарламентської республіки. Верховна Рада, обрана вже демократичним шляхом, виходила з того, що головним суб'єктом управління в країні є Верховна Рада. Депутати прийшли на місце компартії й хотіли мати абсолютну владу над усім. І повноваження Леоніда Кравчука як президента були обмежені. Більше того, коли він запропонував посади представників президента на місцях, то відповідний закон було прийнято, проте в Конституції цього закріпити не змогли. Таким чином, увесь час тривала боротьба між місцевими органами влади, радами, і представниками президента. Сьогодні Леонід Макарович так оцінює тодішню ситуацію:

«Треба було відразу розпускати ВР, якщо президент бачив, що закладено подвійні стандарти. Я, до речі, у 1991 році також підготував проект указу про розпуск парламенту. Тоді я мав більше підстав, бо то була В Р, обрана в радянський час. Але коли я прорахував ситуацію в областях, коли мені поклали на стіл документи з Росії, яка тоді тільки й чекала, аби щось спровокувати, а Лебідь поставив питання щодо пропуску армії в Придністров'я через територію України, я зрозумів, що вони хочуть скинути Кравчука. Таке завдання поставив Єльцин».

Оцінюючи політичну ситуацію того періоду, Кравчук стверджує, що розколу країни, який відбувся через тринадцять років, тоді не боялися. Натомість відчувалася загроза втрати щойно здобутої незалежності. Тому він розумів: указ про розпуск Верховної Ради не дасть результату, буде тільки спровоковано конфлікт. Незабаром після свого обрання президентом Леонід Макарович зібрав націонал-патріотів, котрі входили до Народної Ради, і поставив їх перед фактом: голову держави обрали за новим законом, прийнятим у незалежній Україні. Отже, це – нова епоха. Але парламент лишається більшовицьким, бо обраний за законом часів Радянського Союзу. Після того запропонував саморозпуститися й обрати новий парламент, прийнявши

відповідний закон. «Я як думав? – пояснює Кравчук. – Якщо президент і парламент будуть обрані уже в часи незалежності, то може бути спільна неконфронтаційна робота. І ми можемо багато чого зробити разом. Бо бачив: з тим парламентом буде важко щось зробити. Депутати були налаштовані проти приватизації, проти президентської форми правління, прагнули передати всю владу органам самоврядування і виконавчим структурам самоврядних органів. Йшла постійна боротьба між інститутами влади».

Націонал-патріоти ідеї розпуску Верховної Ради не підтримали. Як пишуть сьогодні – почасти саме через невдосконалену систему виборів. Вони вже досить міцно трималися за свої місця в парламенті, і не було гарантій, що після перевиборів вони при мандатах залишаться. Власне, розкол у середовищі тих, хто вважав себе демократами, почався вже тоді. Всі, з ким зустрічався Кравчук, одностайно говорили: комуністична партія нейтралізована, вона вже втратила силу, у народі йде серйозна робота, народ змінюється, і депутати стали інші. Через те вони зможуть дати реформам потрібний імпульс. Насправді ж вони просто не хотіли йти на вибори, бо після перемоги Кравчука не відчували себе сильними. Конфлікт між президентом і парламентом розпочався із внесення законопроекту про запровадження в областях і районах посад представників. Його прийняли – але водночас Іван Степанович Плющ, тодішній Голова Верховної Ради, почав говорити про те, щоб місцевим радам дати повну волю. Чому він пішов таким шляхом? Адже на посаду спікера його рекомендував сам Кравчук, проти якого Плющ відразу ж почав боротися… «Можливо, у нього було таке переконання, – розмірковував Леонід Макарович. – Іван Степанович мав досвід роботи в радах. Він тривалий час працював заступником голови, головою облвиконкому. Він знав специфіку цієї роботи. І, думаю, що та група людей, яка була навколо нього, переконувала його весь час, що представники президента – неприйнятно для України».

Почалася відкрита боротьба за визначення, хто є вищою посадовою особою: голова обласної ради чи представник президента? Спочатку закон говорив: вищою посадовою особою є представник президента. Потім це визначення замінили: вищою посадовою особою став голова обласної ради. Потім почалося, за визначенням Кравчука, вимивання-розмивання повноважень. Це ставало, як говорив він, непристойним. Але все ж таки парламенту вдалося у 1992 році відправити у відставку уряд Вітольда Фокіна. Це вважається першим серйозним програшем Кравчука як голови держави, адже цей уряд був лояльний до

президента. «Питання не в тому, хто програв, хто виграв, – пояснював потім Леонід Макарович. – Питання в тому, що Верховна Рада не хотіла серйозно змінювати владу». Новопризначений прем'єр Леонід Кучма отримав повноваження, яких не було у президента. Зокрема – видавати декрети, на які президент не міг накласти вето. Тоді Володимир Гриньов, який був заступником Голови Верховної Ради, в одному з видань написав про створення двох гілок виконавчої влади, одну з яких доведеться відрізати. «Влада мала перехідний характер, – коментує ті події Кравчук. – Частина, зокрема Верховна Рада, перейшла з радянських часів. Президента обрали, а Конституції нової не було. Ту, яка була, радянську, постійно доповнювали. Вона, звичайно, стала еклектичною. Тобто було багато питань, які характерні для початку розвитку кожної держави».

«Кримське питання» та ядерна зброя

Однією з найбільших проблем для збереження цілісності української держави стало так зване «кримське питання». Проголошення самостійності України лише активізувало проросійський рух у Криму. Уже 4 вересня 1991 року місцева Верховна Рада проголосила суверенітет Криму у складі України. Але це не могло вдовольнити найрадикальнішу частину місцевого російського руху, що виступала взагалі за скасування рішення 1954 року і за приєднання Криму до Росії. Позицію місцевих росіян підкріплювала та обставина, що вони були не єдиними, хто прагнув до самовизначення на території півострова. Історичні права були на стороні корінного населення, кримських татар, які з кінця 1980-х років почали масово повертатися на свою батьківщину. Рух кримських татар категорично виступав проти приєднання Криму до Росії або його поділу між Україною і Росією, вважаючи власне Москву безпосередньою винуватицею національної недолі кримськотатарського народу. Утворений у червні 1991 року Курултай кримських татар та проросійська Верховна Рада Криму діяли як два альтернативні законодавчі органи.

Новий період загострення «кримського питання» почався у січні 1994-го, коли президентом Республіки Крим став лідер екстремістського Республіканського руху Криму Юрій Мєшков. 20 травня 1994 року Верховна Рада Криму прийняла закон про відновлення державності Республіки Крим. Регіоналістські і сепаратистські тенденції російськомовного населення Сходу, Півдня і Криму підігрівалися позицією Росії. Росія була в числі перших держав, які визнали самостійність України після першогрудневого референдуму. Але вже через декілька днів після проголошення української незалежності російський президент Борис Єльцин та представники його найближчого оточення заявили, що Росія залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР. У першу чергу йшлося про Донбас і Крим.

Між тим, ще в січні 1992 року Верховна Рада Росії взялася переглядати конституційність актів передачі Криму Україні, а в липні 1993 року проголосила Севастополь російським містом і головною базою російського Чорноморського флоту. Власне справа розподілу Чорноморського флоту між Україною і Росією надавала особливої пікантності «кримському питанню». Спочатку Леонід Кравчук планував поставити всі кораблі Чорноморського флоту під український прапор, навіть відмовився приймати від

Росії 250 мільйонів рублів, котрі призначалися для утримання флотилії. Проте різкий спад економіки призвів до того, що в 1993 році флотські офіцери не отримували зарплатню з української скарбниці – грошей просто не було. Тому весь флот почала фінансувати російська сторона, в результаті весь флот фінансувала Росія. Саме тоді президент Росії Борис Єльцин заявив: Чорноморський флот був, є і буде російським. Пізніші його заяви вже не були такими категоричними. За Україною визнавалося право мати свою частку флоту, однак розмір цієї частки постійно дебатувався у зустрічах Єльцина і Леоніда Кравчука, котрі мали місце у 1992—1994 роках. Незважаючи на те, що Україні і Росії вдавалося знаходити компромісні рішення, стосунки між цими двома сусідніми державами не йшли на лад. «Головна причина негативного ставлення Росії до України визначається не стільки прагматичними розрахунками, скільки історичною свідомістю росіян, – відзначав у ті роки Леонід Кравчук. – Від'єднання України вони відчувають як втрату ключового аспекту їхньої національної ідентичності. Тим не менше, ми з Росією приречені на сусідство. Проте Збігнєв Бжезинський казав: якби поляків поставили перед вибором – умерти чи приєднатися до якоїсь держави, то більшість би відповіли, що ми вмремо».

В іншому інтерв'ю, яке Кравчук дав газеті «Волинь» у січні 1994 року, він говорить так: «Канада і Америка не жили в одній державі 340 років. А у нас у січні минає 340 років Переяславській раді. Це життя десятків поколінь. За триста сорок років України як держави не існувало. Був якийсь «малорос». І зараз більшість людей не витравила в собі психології «малороса». Творити державу означає бути державником. Причому не обов'язково українцем за національністю. Тому нам треба неодмінно розвестися з Росією. Для того, щоб українці і росіяни не ворогували, а відчули справжню дружбу. Але – дружбу не на одній кухні, такої дружби не буває. Якщо ми сваримося з Росією – незалежної України не буде». Між тим, саме конфлікти з Росією з того часу впливають на більшість внутрішніх та зовнішніх проблем України.

Попри невідрадні стосунки з Росією, ситуація України ускладнювалася її міжнародною ізоляцією. Головною причиною стала непослідовність Києва у здійсненні своїх обіцянок щодо ядерного роззброєння. Після розпаду СРСР Україна успадкувала 15% радянської атомної зброї, що автоматично зробило її третьою найбільшою у світі ядерною державою – після Росії та США. Щоправда, 11 жовтня 1991 року Верховна Рада визначила статус України як без'ядерної держави, що не бере участі у військових

блоках. Але цей крок виявився погано прорахованим і надто поспішним. Загострення стосунків з Росією показало, що у найближчі роки Україна не може розраховувати на цілком дружнє зовнішнє середовище. 30 вересня 1992 року Україна заявила в ООН, що готова знищити свою зброю лише за умови надання їй іншими державами гарантій безпеки і фінансової допомоги. Верховна Рада України довго зволікала з ратифікацією договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, а коли у листопаді 1992 року нарешті прийняла його, то зробила аж 13 застережень. Така позиція України викликала недовіру і острах з боку Заходу і вміло використовувалася Росією для створення вкрай негативного образу її південно-західного сусіда. Після довгих торгів, переговорів і тиску 14 січня 1994 року в Москві Леонід Кравчук спільно з президентами США й Росії підписав тристоронню декларацію, яка узаконила без'ядерний статус України взамін за гарантії її територіальної цілісності та виплати компенсацій.

«Маємо те, що маємо»

Сьогодні ця фраза, сказана першим українським президентом на адресу першого українського парламенту часів незалежності, вже стала крилатою. Її вставляють із посиланням на авторство Леоніда Кравчука з будь-якого приводу і по відношенню до будь-якого процесу, що відбувається в Україні. Та сама історія – з першим українським політичним анекдотом після 24 серпня 1991 року, героєм якого став Леонід Макарович. За сюжетом, першому українському президентові треба вийти під дощ. Йому пропонують парасолю, на що Кравчук відмахується: «Нічого, я якось між крапельками». Цей анекдот невідомого автора досить чітко відтворює сутність Кравчука-політика і, відповідно, кравчуківської внутрішньої та зовнішньої політики. Приблизно в той самий час до Кравчука приклеїлося напівофіційне прізвисько «Хитрий Лис», яким Леонід Макарович, як видно з його пізніших інтерв'ю, трошки пишається. Майстер апаратних підкилимних ігор та багатоходових комбінацій, перший український президент зробив їх частиною державної політики. Але фраза «Маємо те, що маємо», котру він сказав в інтерв'ю і яка тут же пішла в народ, свідчила не лише про ситуацію, яка склалася в українській владі зразка 1992—1993 років, а й деякою мірою говорить про визнання Кравчуком власної безпорадності. Навіть маючи величезний досвід роботи в партійному апараті, авторитет і вміння домовлятися, котрим наділила його природа, Леонід Макарович все одно не зміг знайти спільної мови з парламентом, що призвело до першої в Україні парламентської кризи і, як наслідок, до позачергових президентських виборів.

Успіхи в державотворенні все ж таки були. На початку 1992 року офіційно затверджено гімн, прапор і малий герб України – усі державні атрибути, що виводилися ще з часів Української Народної Республіки. Трошки раніше, 4 грудня 1991 року, вже на четвертий день свого президентства, Кравчук приступив до створення українського війська, адже за Конституцією голова держави одночасно є і головнокомандуючим. До речі, військове звання Леоніда Макаровича – полковник, працівники ідеологічного фронту, як і деякі цивільні працівники ЦК КПУ, за правилами мали військові звання, хоча й не проходили жодної військової перепідготовки. Сам Кравчук у Радянській Армії взагалі не служив, бо при університеті була військова кафедра. Словом, усе нібито складалося для молодої держави добре. Але вже весною-літом 1992 року почуття первісного оптимізму почало випаровуватися. Політичне й економічне становище України

виявилося надто вразливим. Закріпивши незалежність на законодавчому та політичному рівні, будучи визнаною світом та подавши приклад іншим колишнім радянським союзним республікам, Україна мала дуже обмежені енергетичні ресурси. Функціонування її господарства залежало і далі залежить від поставок російських нафти і газу. Та й взагалі, залежність української економіки від російської виявилася майже абсолютною. У січні 1992 року Росія підвищила ціни на товари масового вжитку, змусивши Україну до такого ж кроку. Розрив всесоюзних економічних зв'язків поглибив кризу у промисловому виробництві.

«Економічна криза була і далі буде лишатися ахіллесовою п'ятою нашої держави, – визнав Леонід Кравчук наприкінці 1992 року. – У цьому – основна загроза безпеці України». Говорячи про небезпеку, президент говорив саме про внутрішні проблеми. Ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. Залежність Естонії від зовнішніх російських поставок у 1990—1991 роках була набагато сильнішою, аніж України, але естонське керівництво зуміло переорієнтувати свою економіку завдяки швидким і рішучим крокам. До того ж сама Росія з 1992 року теж стала на шлях радикального реформування. На відміну від російських чи естонських лідерів, керівники української держави не виявляли бажання проводити радикальні зміни. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор. У результаті восени 1992 року місячна інфляція перейшла рубіж 50%, тобто стала гіперінфляцією. «Маємо власного ворога, страшнішого за зовнішнього, від якого і ракетами не відіб'єшся, – відзначав Кравчук. – Навіть те, що маємо, дехто намагається зруйнувати, витягуючи з нашого, щойно зведеного, фундаменту по цеглині. Сьогодні для нас як ніколи важливо, аби в Україні були мир і злагода, а не конфронтація. Бо тим, хто ще тільки зводиться на ноги, не до бійки».

Зростання цін, інфляція, постійні спроби зовнішнього втручання в українські справи, традиційний для багатьох людей стереотип мислення – все це викликало в суспільстві велику соціальну напругу. У жовтні 1992 року прем'єр-міністром України став Леонід Кучма, колишній директор найбільшого військового підприємства в СРСР – заводу «Південмаш» у Дніпропетровську. Спершу надії на початок реформування пов'язувалися з ним. Однак головний наголос у своїй політиці він поставив не на впровадженні елементів вільного ринку, а на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою. Цей курс

зазнав провалу навіть після того, як на початку 1993 року Кучма одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану. До травня 1993 року уряд розробив аж 7 програм виходу української економіки з кризового стану. Усі схвалила Верховна Рада. Проте криза як була, так і залишилася. Становище України на той час визначали як стан країни, котра щойно вийшла зі світової війни. Прогнози стосовно виправлення ситуації дорівнювали нулю – і це говорили оптимісти. Песимісти постійно відправляли Україну «в мінуси», і до таких песимістів належала, передусім, парламентська опозиція. Тобто політики, котрі визначали себе як демократи. У ті дні Кравчука як голову держави критикували з усіх боків. Націонал-демократи кричали, що президент потурає комуністам, гальмуючи нормальний розвиток держави. Комуністи, зі свого боку, всі проблеми бачили в розірванні зв'язків з Росією та в ненаданні російській мові статусу другої державної.

Народ усе частіше закликали на вулиці – і люди виходили з гаслами протесту. У вересні 1993-го Леонідові Кучмі не залишилося нічого іншого, як піти у відставку. Тоді ж під тиском масового невдоволення, у першу чергу – хвилі шахтарських страйків, Верховна Рада прийняла рішення про дострокові парламентські і президентські вибори. Загалом поведінка української влади у 1992—1993 роках увійшла до підручників з економіки як класичний приклад того, як не треба проводити господарські реформи. У 1993 році рівень інфляції в Україні становив 10 200% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі. Навіть після деякої стабілізації у 1994 році середня зарплата в Україні дорівнювала (в еквівалентному підрахунку) 25-ти американським доларам, тоді як у Росії цей самий показник сягав 100 американських доларів. Саме в цей момент остаточно виявилася слабкість економічних аргументів, котрі до того часу являли собою фундамент політичної незалежності. Адже в грудні 1991 року багато українських громадян голосувало за самостійність з розрахунку на те, що Україна має кращі шанси вижити як самостійна держава, а не як республіка у складі СРСР. За умови проведення економічних реформ це відповідало істині. Але коли замість обіцяного благополуччя жителі України одержали погіршення свого матеріального становища, 52% з них, за даними соціологічного опитування, після першого року самостійності уже шкодували за СРСР. А навесні 1993-го відомий астролог Павло Глоба пророкує: «Леонід Кравчук швидко видихнеться і піде зі сцени до кінця року».

Дострокові вибори

Політ над прірвою

Попри астрологічні прогнози, Кравчук утримався на посаді. Правда, той самий Глоба напророчив відставку Кучми з прем'єрського поста, що таки сталося. Крім того, складаючи прогноз для всієї України, Глоба заявив: «Рік 1993-й стане для країни піковим роком польоту над прірвою». Справді, про той рік газети писали, як про «рік на мінному полі». Після оприлюдненого пророцтва Леонід Макарович зустрівся з астрологом особисто. Бажання виявив сам Павло Глоба. До того часу колишній головний ідеолог з провидцями ніколи не стикався. «Я зрозумів, що він – підготована людина, – ділився потім враженнями Леонід Макарович у книзі «Президент». – Він не просто говорить, він має астрологічні календарі. Я зрозумів, як він будує пророцтва, віщування, які наукові категорії вживає». Поки що все, що віщував астролог на 1993 рік, збувалося. Про рік наступний, 1994-й, він нічого не говорив. А Кравчук, у свою чергу, не питав. Але, як і слід було сподіватися, з кожним наступним роком ставлення до нової української держави і її політики сильно різнилося від регіону до регіону.

Найбільш національно свідомий Захід України надавав повну і безумовну підтримку державним реформам. Проблема полягала в тому, що, як традиційно аграрний регіон з дуже сильними консервативними настроями, Галичина не могла представити всій Україні зразка економічного процвітання. Дещо нижчим, однак все ж таки порівняно досить високим, був рівень підтримки української самостійності у двох інших західноукраїнських регіонах – Волині і Закарпатті. Ситуація в останньому ускладнювалася відродженням тут русинського руху, зокрема того його крила, яке вимагало приєднання Закарпаття до Угорщини, Словаччини чи навіть Росії. Україномовна і також значною мірою сільська Центральна Україна теж прийняла без будь-яких застережень існування української держави, але ніяк не виявляла своєї відкритої підтримки через загальну політичну апатію свого населення – за винятком хіба що жителів Києва. Зовсім інакшим було ставлення населення Сходу і Півдня України. Як жителі регіону з високим рівнем індустріалізації, вони найбільше відчули на собі вплив економічної кризи, яка, очевидно, найдошкульніше зачепила великі підприємства. Обмежені й обережні спроби київського уряду у 1992—1993 роках ввести в дію закон 1989 року про державний статус української мови викликали хвилю активізації російськомовного населення, настрашеного наступом «українського націоналізму». Підтримка

української самостійності станом на весну-літо 1994 року була тут мінімальною, натомість частка її противників коливалася від 30 до 60% населення. Їхні вимоги були спрямовані не на подальше прискорене реформування, а на повернення назад до державного соціалізму і Радянського Союзу.

Хоча в той же час на міжнародній арені Україна здобула чималих успіхів. Зокрема, у лютому 1993 року Леонід Кравчук побував з офіційним чотириденним візитом у Великобританії. Основною частиною візиту були переговори президента України з прем'єр-міністром Джоном Мейджором, результатом яких, зокрема, стала підписана угода про технічну допомогу Україні та намір Великобританії підтримати економічну, політичну й адміністративну реформи в країні. Під час цього візиту Леонід Макарович був прийнятий англійською королевою в Букінгемському палаці – разом з дружиною Антоніною Михайлівною завітав на ланч. «Ми зіткнулися з ситуацією, коли Україна прийшла в світ, а в світі її не знають», – говорив потім Кравчук, і це стосувалося не лише підсумків візиту до Великої Британії, а взагалі – сприйняття України в світі. Здебільшого, за спостереженнями президента, Україну сприймали частиною в кращому випадку – Радянського Союзу, в гіршому – Росії. А наприкінці 1993 року радіо «Свобода» передало: «Зовнішня політика – найяскравіша сторінка дворічного періоду існування історії суверенної України. Це саме та галузь, де протягом двох років відбулося найбільше подій і вони найрельєфніше засвідчили становлення молодої української держави. Київ у своєму протистоянні з Росією одержує чудовий шанс здобути потенційних партнерів на своїх західних рубежах». На початок 1994 року Україну визнало 145 держав, а дипломатичні відносини були встановлені з 132 державами. У Києві – 50 іноземних посольств, 44 дипломатичних представництва є в іноземних країнах. У розвитку міжнародних стосунків заслуга Леоніда Кравчука безперечна. Проте внутрішні протиріччя далі розривають Україну.

Криза влади

Головним винуватцем внутрішніх і зовнішніх невдач української держави була «партія влади», що складалася головним чином з представників старої номенклатури. Вони ототожнили свої інтереси з українською самостійністю не стільки з патріотичних, скільки з прагматичних міркувань. Після краху марксистсько-ленінської ідеології національна ідея забезпечила нову легітимацію їхньої влади. Вони стали господарями ситуації, не маючи більше потреби озиратися на вказівки й команди з Москви. Зберігаючи за собою керівні пости, діюча українська влада могла наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів. Це поставило давніх опонентів влади, діячів демократичної опозиції, перед дилемою: треба боротися проти цієї влади, ризикуючи послабити українську державу, чи, навпаки, йти на союз з колишніми комуністами ради зміцнення української незалежності. Два роки тому, в 1992-му, професор Мирослав Попович констатував крах національної ідеї в Україні. Патріотичні організації дедалі частіше ставали на націонал-радикальні позиції. В тому, що відбувалося в Україні, демократичні сили звинуватили Леоніда Кравчука. Головним опонентом діючого президента став один із лідерів опозиції, колишній комсомольський працівник, згодом – політв'язень В'ячеслав Чорновіл, який у 1993 році перетворив Рух у партію і поставив його в опозицію до Кравчука.

Опоненти Чорновола, в свою чергу, утворили Конгрес національно-демократичних сил, що ставив собі за мету підтримку Кравчука у його державотворчій діяльності. Хоча з весни 1994 року відзначалося поступове падіння авторитету президента, особливо – на Сході та Півдні України. До того ж і прихильники, і противники пана Кравчука відігравали, за оцінкою тодішніх політологів, більш декоративне, аніж реальне значення в українській політиці. Зазвичай у часи великих політичних перемін злиття старої і нової еліти є гарантом мирного і стабільного розвитку. Проте особливість української ситуації полягала в тому, що це не було злиття двох більш-менш рівносильних частин, а радше поглинання численною партією влади тонкого прошарку колишніх опозиціонерів. Сил українських демократів та опозиціонерів виявилося надто мало, щоб спрямовувати українську політику в русло демократичних і ринкових перетворень. У рішучу опозицію до урядової політики стали украй ліві та крайньо праві сили. Більшість лівих партій утворилися на залишках старої КПУ. Вже у жовтні 1991 року

частина забороненої компартії утворила Соціалістичну партію України, яку очолив Олександр Мороз. У квітні 1992 року СПУ, Селянська партія та декілька інших прокомуністичних об'єднань утворили коаліцію «Трудова Україна». 19 червня 1993 року самовільно відновилася КПУ на чолі з колишнім секретарем ЦК ЛКСМУ Петром Симоненком. 5 жовтня 1993 року вона була офіційно зареєстрована і швидко стала чи не наймасовішою партією. Головним пунктом їхніх політичних програм, окрім традиційних і туманних обіцянок захистити інтереси трудящих, є відновлення зв'язків з Росією, тісніша інтеграція України у склад СНД, а в перспективі – відновлення СРСР.

Правою опозицією стали партії націоналістичного спрямування, що звинувачували київський уряд у надмірній поступливості Росії і оголосили боротьбу так званим «промосковським» силам. Більш помірковані позиції займали дві гілки ОУН – «бандерівський» і «мельниківський», які перенесли свою діяльність з еміграції в Україну, включивши в себе частину лідерів української опозиції. Тривале перебування лідерів двох підрозділів ОУН на ліберальному Заході викликало еволюцію у їхньому світогляді. Ідеологічна спрямованість їх курсів ближча до центристських партій, хоча вони особливо підкреслювали національні пріоритети. Така поміркована позиція нового бандерівського і мельниківського керівництва виявилася неприйнятною для частини старих членів ОУН, які ніколи не були на Заході. Вони проголосили про створення власної партії – ОУН в Україні. Іншою радикальною націоналістичною партією стала Українська національна асамблея, більше відома як УНА. Вона утворила власні воєнізовані загони – Українську національну самооборону (УНСО). Бойовики УНСО брали участь у військових конфліктах з Молдовою на стороні Придністровської республіки, в Абхазії на боці Грузії та в Чечні на стороні чеченських повстанців. Окрім того, у Львові виникла Українська націонал-соціалістична партія, що складається виключно з молодих людей і яка поєднує радикально-націоналістичні і відверто профашистські лозунги із заявами про потребу приходу до влади молодого покоління.

У другій половині 1993 року на Леоніда Кравчука вже тиснуть з усіх боків – і опозиція, і націонал-радикали, і парламент, і вуличні страйкарі. Таку ситуацію Леонід Макарович пояснював з притаманною йому виваженістю: «Йдеться про завищені соціальні очікування. Нам за багато років прищепили віру в те, що держава може і повинна дати все – від кравецької голки до квартири. Ця віра переросла в зневіру у власних силах, у здатності забезпечити себе всім необхідним за рахунок своєї

напруженої сумлінної праці. Тому поки що в Україні мало хто працює. Бо йде перерозподіл, а точніше – масовий перепродаж товарів. Хтось сказав: на Заході все є, але там ще й працюють. Ми сприймаємо лише першу частину цієї правди. І думаємо, що там, на Заході, все є, бо там у них є свій Кравчук, який їм усе те дав. Коли ж лунає друга частина, про необхідність працювати, українці глухнуть. Або мчать на мітинги з порожніми каструлями, страйкуючи й вимагаючи: дай!» Але попри ці, безперечно, мудрі зауваження та спостереження, 1993—1994 роки були для України, напевне, найгіршими з точки зору економіки. Люди взялися виживати самотужки. Міжміські електрички щодня набивалися стихійними базарувальниками, у тому числі – вчорашніми вчителями, лікарями, інженерами. Вони везли на стихійні ринки свій нехитрий товар, вантажачи сумки на двоколісні візки з довгими ручками – ці возики невідомо хто охрестив «кравчучками», і назва прижилася. А виготовлення саморобних «кравчучок» теж стало бізнесом. Загалом на початок 1994 року з восьми великих обласних центрів України зумів утриматися без суттєвого підвищення цін та тотального зубожіння людей лише Харків – міським головою в ті часи був Євген Кушнарьов.

Так, Україну вже визнав увесь цивілізований світ. Вона набула основних ознак державності: кордони, прикордонні війська та митна служба, сформувала власне військо. Але якщо із зовнішніми атрибутами державності було все гаразд, то проблемою проблем залишалося створення самостійної структурно збалансованої та ефективної національної економіки, наявність власної фінансово-кредитної і банківської системи. Маючи конституційне право виступати в парламенті два рази на рік, Леонід Кравчук виступає з трибуни з часу свого обрання і до середини 1993 року сорок чотири рази. «Витерпів від цього парламенту стільки, що вистачило б на багатьох людей, – зізнавався у пресі Леонід Макарович. – Грубість, хамство, нетолерантність, зневагу. Проте ніколи не йшов на загострення стосунків». Тим не менше, в умовах гострої соціально-економічної та політичної кризи 24 вересня 1993 року Верховна Рада України ухвалила рішення про проведення дострокових виборів до парламенту – 27 березня і Президента України – 26 червня 1994 року.

Поразка президента

Парламентські вибори весною-літом 1994 року засвідчили інший тривожний факт: поділ між демократами та, як їх тоді називали, «партократами» в Україні відбувався за регіональними та національними ознаками. Якщо Схід охоче віддавав свої голоси лівим, то Захід голосував за правих. Користуючись своєю невеликою чисельною перевагою та роз'єднаністю у стані їхніх суперників, соціалісти і комуністи перебрали керівництво у найважливіших парламентських комісіях і провели на посаду Голови Верховної Ради Олександра Мороза, керівника Соціалістичної партії і лідера «групи 239» у попередньому парламенті. Вибори 1994 створювали враження, що Схід і Захід України за перші три роки самостійності не тільки не наблизилися один до одного, а, навпаки, все більше дрейфують у різні сторони. Лавиноподібний характер економічної кризи породив прогноз про неминучість в Україні громадянської війни між українцями і росіянами, комуністами і націоналістами, Сходом і Заходом. Зокрема з такою оцінкою виступило наприкінці 1993 року ЦРУ. Згідно з іншими прогнозами, Україна мала неминуче повторити шлях Білорусії, яка після обрання влітку 1994 року президентом Александра Лукашенка пішла на відновлення союзу з Росією.

За два з половиною роки, що минули після перших президентських виборів в Україні, бажаючих балотуватися істотно поменшало. Якщо 1991 року майже 100 висуванців розпочинали боротьбу, то 1994 року в боротьбу за президентське крісло включилися лише 11, з яких 7 були зареєстровані кандидати в президенти. Серед них були Леонід Кравчук, Іван Плющ, Олександр Мороз та екс-прем'єр Леонід Кучма. На боці діючого президента грали всі державні засоби масової інформації. Телевізійних каналів, як і газет, у той час було ще небагато. До того ж нечисленні комерційні канали стояли осторонь політичної боротьби. Натомість ефір УТ-1, каналу, доступного практично кожному українцеві, в кого був телевізор, повністю підтримував Кравчука, подаючи його як єдиного рятівника нації та людину, котра зробила незалежність України можливою. Тоді як проти «червоного директора» Леоніда Кучми була розгорнута цілеспрямована пропаганда, адже основним конкурентом діючого президента вважався саме Леонід Данилович. До реклами Леоніда Кравчука долучалися УТ-2 та УТ-3, хоч вплив цих каналів був набагато меншим.

Антикучмівська пропаганда під час тих виборів набула такого

масштабу, що сам Кучма навіть у якийсь момент зібрався знімати свою кандидатуру. Якби це сталося, найбільш реальним претендентом на президентське крісло став би Олександр Мороз. Головний опонент Кравчука від демократичних сил В'ячеслав Чорновіл того року не ризикнув брати участь у президентських перегонах – Рух втрачав популярність як через розколи, так і в силу дедалі частішого загравання з владою. Проте в останній момент Кучма лишився серед кандидатів, і після першого туру стали зрозумілі вподобання українців: Західна Україна дала 90% за Леоніда Кравчука, Східна, Південна та Севастополь у такому самому процентному відношенні підтримала Леоніда Кучму. Та виборча кампанія вперше (і не востаннє) використовувала всі елементи «чорного піару». Так, з'являлися листівки про підготовку замаху на Кравчука і Кучму. Ширилися чутки, що на території України з якоїсь причини опинилися групи грузинських та вірменських бойовиків. Звучали заяви про те, що під виглядом гуманітарної допомоги на Західну Україну посилають з-за кордону оргтехніку та чомусь гучномовці. Тим не менше, 26 червня 1994 року за результатами голосування визначилися два претенденти, які набрали найбільшу кількість голосів і вийшли у другий тур: Леонід Кравчук (37,68%) та Леонід Кучма (31,25%). 10 липня відбувся другий тур виборів. А вже о п'ятій годині ранку 11 липня з Адміністрації Кравчука зателефонували до виборчого штабу Кучми й привітали суперників з перемогою. За Кучму проголосувало понад 52% тих, хто прийшов на виборчі дільниці, за Л. Кравчука – 45%.

Так Леонід Кравчук передав естафету влади Леоніду Кучмі. Але в одному із своїх постпрезидентських інтерв'ю він наголосив, що всі його наступники на президентській посаді – «п'ятий, десятий, сороковий – лише продовжуватимуть робити те, що розпочав я. Добре чи погано, але лише продовжуватимуть». Про це саме писав у 2004 році, з нагоди 70-річчя Леоніда Кравчука, відомий політичний журналіст Віталій Портников: «Програш Леоніда Кравчука був програшем людини, яка очолила процес суверенізації, все ще живим і мстивим імперським силам, доказом того, що пострадянський простір ще залишається єдиним політичним й економічним простором. Однак зруйнувати цей простір можна було тільки радикальними економічними реформами. А Кравчук, як більшість суверен-комуністів, волів мислити старими категоріями у новій державі. Так що українська криза почалася зовсім не з Леоніда Кучми – вона була обумовлена штучним шлюбом націонал-демократів і комуністів, більшість з яких навіть і суверен-комуністами стали тільки після серпневого путчу 1991 року. Однак, врешті-решт, поки що не вдавалося

обійти історію вигаданими шляхами. На момент проголошення незалежності ми мали таку еліту, яку мали – вона десятиріччями формувалася без усвідомлення своєї самодостатності, з принизливим тавром меншовартості, з вічною мрією переїхати у візантійську, проте завжди удавано більш ліберальну, ніж Київ, Москву. І якщо дивитися на цю еліту саме таким чином, ми усвідомимо, що з Леонідом Кравчуком як з першим Президентом незалежної України нам ще поталанило. Бо від першого лідера нової країни вимагається насамперед вміння успішно її презентувати у світі». Справді, Леонід Кравчук свій головний обов'язок бачив саме у презентації – не випадково одна з перших президентських книжок мала промовисту назву «Є така держава – Україна» (а не «Україна – не Росія»).

Передвиборна програма Леоніда Кучми містила постулати співробітництва й економічного союзу з Росією та надання російській мові статусу офіційної. Зі свого боку, Москва ясно давала зрозуміти, що її вдовольняв би прихід Кучми до влади. Налякане передвиборними заявами Кучми, практично все україномовне населення України голосувало за Кравчука. Хто – із щирих переконань, хто – як за «менше зло». Проте політологи, аналізуючи результати тих президентських виборів, стверджували: своїм натхненним виконанням ролі президента нової держави Леонід Кравчук сучасну йому номенклатуру, включно з Кучмою, просто врятував. Зокрема, дивовижна метаморфоза сталася з самим Леонідом Кучмою: свою інаугураційну промову він виголосив українською мовою, з якою перед тим мав явні труднощі. Одним з головних пунктів цієї промови стало наголошування на потребі перебороти старий розкол між Східною і Західною Україною. Але найбільшим сюрпризом була програма економічної і соціальної політики, яку Кучма виголосив 11 жовтня 1994 року в Верховній Раді України. У своєму розумінні економічних реформ він пішов значно далі обіцянок навести порядок адміністративними методами й запропонував стандартну програму радикальних змін. Пакет запропонованих економічних заходів за своєю радикальністю, згідно з оцінкою західних експертів, не поступався ані програмі польського міністра фінансів Лєшека Бальцеровича у 1989 році, ані програмі російського прем'єр-міністра Єгора Гайдара у 1992-му. Кучмі вдалося зібрати навколо себе команду реформаторів і привести її до влади. Владне оточення Кравчука здало свої посади порівняно легко. «Я віддаю належне Леоніду Макаровичу Кравчуку, який зробив перші нелегкі кроки на шляху становлення української державності», – сказав Кучма про свого попередника.

Діючий політик

Нова команда

Не можна з повною впевненістю сказати, на чиєму боці, в якому політичному таборі опинився екс-президент України після поразки на виборах. Віталій Портников визначає: «Дякуючи поразці Леоніда Макаровича на виборах ми знаємо тепер не одного, а вже двох Кравчуків. Адже перший український президент не залишив політичного життя, навпаки – став активним учасником усього, що відбувається в Україні, одним із гвинтиків теперішньої еліти. Цей Кравчук не дуже дбає про свою історичну роль. Він пов'язаний десятками корпоративних зобов'язань і продовжує насолоджуватись політичними шахами. Однак усе це – не президент Кравчук. А просто один із багатьох українських політиків, який розпочав свою кар'єру в партійному апараті, є достатньо досвідченою людиною, однак, як і більшість досвідчених людей – політиком з біографією, яка йому, очевидно, заважає відчувати себе насправді вільним. Президент Кравчук був інакшим. По-перше, це була людина, впевнена у своїй історичній ролі. Таке своєрідне розуміння політики зіграло з ним поганий жарт. Він і на президентській посаді залишався насамперед ідеологом, для нього найголовніше було створити атрибутику держави, і він чудово почувався серед цієї атрибутики». До всього не треба забувати: Леонід Макарович – хоч і політик з величезним, ще радянським вишколом, проте він насамперед – ідеолог. Через те, наголошуючи на факті існування на карті світу нової держави Україна, він зовсім не готовий був обговорювати, а тим більше – впроваджувати закони, за якими б діяла ринкова економіка.

Тоді як «червоний директор» Леонід Кучма, за визначенням багатьох політичних аналітиків, керував країною, як заводом. На якому, крім усього іншого, встиг попрацювати ще й парторгом. Тому нема нічого дивного в тому, що Кучма і його апарат виявився вправним у приборканні лівої більшості у Верховній Раді, добившись у травні 1995 року укладення конституційної угоди, а 28 червня 1996 року – прийняття нової Конституції України. У цьому ж 1996 році офіційний Київ зупинив хвилю страйкового руху в Донбасі, порушивши судові справи проти місцевих еліт за незаконні операції з грошима, що призначалися на зарплати шахтарям. Увесь цей час Кравчук перебуває ніби осторонь політичного життя, даючи розлогі та нічого не значущі коментарі як стосовно дій влади, так і на адресу демократичної опозиції, котрої, будемо відверті, в середині 1990-х років не було. Зокрема, дуже мало відомо про стосунки Кравчука з Павлом

Лазаренком, Юлією Тимошенко, Віктором Ющенком. Так само немає подробиць знайомства екс-президента з лідерами Соціал-демократичної партії Григорієм Суркісом та Віктором Медведчуком. Між тим, саме ці контакти Леоніда Макаровича призвели до того, що в 1998 році, залишаючись безпартійним, він очолив виборчий список Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). Напередодні голосування вступив до СДПУ(о) і привів її до Верховної Ради, ставши, таким чином, народним депутатом.

Між іншим, саме в цей період Кравчук, за його словами, опинився під дамокловим мечем. У 1998 році Союз радянських офіцерів прийняв рішення… викрасти Леоніда Макаровича. Вони ставили перед собою завдання денонсувати Біловезьку угоду. «Хотіли, щоби я під тиском відмовився від свого підпису, – згадував Кравчук багато пізніше. – Причому планів було два: перший – викрасти мене по дорозі з поїзда, інший – з офісу. Схема викрадення була така: вертоліт, з вагона, потім на вертоліт – і в Москву. Я оцінив ситуацію: достатньо, скажімо, декількох тренованих людей, щоб прибрати одного чи двох охоронців. Тому я тоді спав з кольтом – такий хороший пістолет. Він лежить зараз у тумбочці весь час, але розряджений. Просто вже немає потреби, бо я не роблю чогось такого, за що мене хотіли б викрасти». З огляду на це залишається тільки гадати, хто кому був більше потрібен у середині 1990-х років: Кравчук молодшим від себе на покоління «есдекам», чи навпаки – «есдеки» йому. Прихід Леоніда Кравчука в СДПУ(о) пов'язують з іменем Євгена Марчука. За часів президентства Кравчука він незмінно займав пост голови Служби безпеки України. З приходом до влади Кучми Марчук, як і слід було чекати, цю посаду втратив. Проте вже в 1996 році став прем'єр-міністром України і, поза сумнівом, тісного зв'язку з екс-президентом не переривав.

Саме Марчук, як обережно натякають деякі політичні аналітики, «працевлаштував» свого колишнього шефа і в партії, і в Верховній Раді: з жовтня 1998 року Леонід Кравчук – член Політбюро і Політради СДПУ(о). А у 2002—2006 роках очолював фракцію СДПУ(о) у Верховній Раді України. І хоча все одно неясно, була ця партія пропрезидентською, опозиційною чи нейтральною, такою собі «третьою силою», яку Кравчук зробив дієздатною та до певної міри впливовою, не треба забувати: Віктор Медведчук, котрий вступив до СДПУ(о) в 2001 році, вже за рік очолив Адміністрацію голови держави. Поза сумнівом, про нього Леонід Кравчук чув набагато раніше, адже наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років молодий адвокат Медведчук фігурував по справах дисидентів, зокрема Євгена Сверстюка і

Василя Стуса. А пізніше, наприкінці 1980-х років, брав участь у процесі над директором Чорнобильської АЕС В'ячеславом Брюхановим. Як працівник ідеологічного фронту, і тим більше – як головний ідеолог радянської України, Леонід Кравчук не міг не звернути увагу на адвоката, причетного до «ідеологічних» і просто гучних процесів. Таким чином, Віктор Медведчук, новий однопартієць Леоніда Кравчука, цілком міг виконувати роль «людини екс-президента» в оточенні президента діючого. А значить, Кравчук міг мати широкі можливості для будування різноманітних політичних комбінацій. Проте, як показав час, навіть якщо Кравчук і мав намір стати чимось на зразок таємного радника Леоніда Кучми, впливати на діючого президента він не міг. Про це, зокрема, свідчить оцінка Кравчуком «касетного скандалу», який вибухнув у 2000 році.

Поруч із «касетним скандалом»

У ніч на 17 вересня 2000 року Георгій Гонгадзе, керівник інтернет-проекту «Українська правда», вийшов із квартири журналістки Олени Притули, обмовившись, що вже пізня година і він буде ловити машину, аби дістатися додому. Вранці на сайті «Української правди» висіло повідомлення про зникнення редактора. Вдень з'явилися згадані вже оголошення на станціях метро. 19 вересня президент Кучма отримує відкритого листа, підписаного рядом прогресивних журналістів, у якому вони вимагають почати розслідування цієї справи і взяти його під особистий контроль. 24 вересня більш як 200 людей організовують прохід зі смолоскипами під гаслом «Знайдіть Георгія Гонгадзе!» 16 листопада в лісі у Таращанському районі Київщини знаходять чоловічий труп без голови. 28 листопада лідер соціалістів Олександр Мороз скликає під час парламентської сесії прес-конференцію. Журналісти заінтриговані – обіцяна бомба. І вона таки дійсно вибухає: довірена особа Мороза, соціаліст Юрій Луценко, вставляє в пошарпаний касетник плівку з тими самими «записами Мельниченка».

Майор Микола Мельниченко служив офіцером президентської охорони. За його словами, він у якийсь момент вирішив «писати» свого «об'єкта», встановивши під диваном у кімнаті для переговорів мікрофон. Потім передав ці плівки Морозу як головному суперникові Кучми ще з часів останніх президентських перегонів, коли Кучма виграв другий термін президентства чисто технічно. У бесідах із головою своєї адміністрації Володимиром Литвиним, міністром внутрішніх справ Юрієм Кравченком і головою СБУ Леонідом Деркачем президент Кучма неоднозначно натякав: Георгій Гонгадзе йому набрид і з ним треба «щось вирішувати».

У ті дні народний депутат Леонід Кравчук став серед парламентських кореспондентів та політичних журналістів, особливо – опозиційних, чи не найпопулярнішою персоною. Його запитували здебільшого про те, чи був би такий скандал можливим, якби державою керував Кравчук чи його ставленик, і чи вірить екс-президент, що голос на плівках належить Кучмі. Як завжди в подібних випадках, офіційні коментарі Леоніда Макаровича звучать дуже стримано та розмито. Проте в неформальних бесідах він прямо говорить колегам щось на зразок: «Я ж вас попереджав!» Хоча звільняти Кучму, котрий справді заграв ся у владу і втратив будь-яке відчуття міри, майданними засобами Кравчук також не радив: «Всі

заплуталися, – говорив він журналістам. – Вийшло так, що після президентських виборів вилізли всі задавнені хвороби. Так. Ми повинні зрозуміти, що є проблеми і не все так добре в нашій хаті. Тому нам треба сісти й навести там, де можемо, порядок. І така ініціатива повинна виходити від влади. Я категорично проти, щоб президента знімала вулиця. Дострокові вибори також не призводять ні до чого, крім загострення ситуації. Але я так само проти того, аби залишити все, як є, і не говорити з опозицією».

Кравчук радив, як у його часи, шукати компромісу. Спершу, радив він, треба визначити коло питань для обговорення: організація й система влади, економічні проблеми, зовнішня політика. А потім запропонувати опозиції відкритий діалог. Він навіть готовий був запропонувати свою кандидатуру як переговірника. «Я взяв би на себе таку відповідальність разом з керівниками партій з того й іншого боку, щоб не вийшло так, що зібралися однодумці й один одного переконують, які вони хороші. Є вулиця – там намети, там є інші партії. І говорити треба з ними. Для того, щоб когось звільняти, ми повинні знати підставу. Підстава – смерть Гонгадзе? Але треба ще довести, хто винний у цьому злочині. Підстава – касети Мельниченка? Але для цього потрібна експертиза. Я пропоную обговорювати корінні питання життя держави, а не персоналії».

Опозиція, на думку Кравчука, повинна була зрозуміти, що всі ці трибунали, спалення опудал, навіть 20 тисяч людей на вулицях – це не та сила, яка може змусити президента піти у відставку. Імпічмент нині нереальний, попереджав він. Але можна внести зміни до Конституції. Якщо ж ми будемо сидіти й чекати, що воно само собою вирішиться, то будуть інші касети й нові масові акції. Агресивна, неконструктивна, а іноді й брутальна опозиція не може бути для влади опонентом, говорив він. Хоча й із такою опозицією потрібно працювати. Влада, на думку Леоніда Макаровича, повинна створити умови для того, щоб опозиція могла оприлюднити свій погляд. «А опозиція все ж таки повинна рахуватися з тим, що ми живемо в демократичній державі й це оприлюднення повинно вестися в цивілізованій формі, – наголошував він. – Влада повинна зрозуміти, що в 1991 році ми підвели риску під минулим. Принаймні політично ми заявили, що кладемо край тоталітаризму, однопартійності, планово-централізованим формам, диктатурі, і задекларували цивілізовану демократичну державу. Пройшло майже десять років – за ці десять років у нашому суспільстві хіба все було зроблено тільки правильно? Ми поряд із тим, що змінилося на краще, допустили дуже багато помилок, прорахунків. І сьогоднішнє загострення в суспільстві з приводу смерті журналіста Гонгадзе й

«касетного скандалу», а також десятиріччя незалежності України могли б стати рубежем для того, щоб подивитися, що із зробленого нами за цей час потрібно змінити».

Леонід Кравчук наголошував: Захід чекає від української влади визначення зі своїми пріоритетами, бо на Заході не можуть прийняти «невідому» Україну. А також хочуть, щоб ми навчилися вирішувати проблеми демократичним шляхом. «Навколо справи Гонгадзе та касет було допущено стільки помилок, що вже помилки важать більше, ніж самі проблеми. А все через те, що немає вміння демократичним шляхом вирішувати гострі проблеми, які виникають у кожній державі, – говорив він. – Нині є гостра потреба вступити в діалог. Я розумію, що й на тому й на тому боці є люди, які категорично ставлять ультиматуми. З ультиматумом йти на діалог немає рації. Бо тоді буде говорити вулиця». Також Кравчук радив не забувати про економічне невдоволення людей, що постійно існує. Шахтарям, які прийдуть під стіни ВР вимагати зарплатні, варто піднести щось інше, і вони стануть членами акцій протесту. Тому треба вже тепер починати діалог. Якщо влада цього не зробить, у 2002 році пройдуть парламентські вибори. На фоні ситуації, що склалася в країні, результати виборів можуть бути дуже несподіваними. І новий парламент може змінити Конституцію. Наприклад, скасувати посаду президента в такому вигляді, в якому вона є. Для того, щоб цього не сталося, Леонід Макарович закликав уже тепер думати про владу, про державу, про майбутнє. «Я розумію, що це дуже важко і президенту, і його адміністрації – я сам це переживав. Але іншого виходу немає», – говорив він. Через таку свою позицію Леонід Макарович у той період користується авторитетом та певною симпатією в ліберальної преси і навіть у деяких діячів парламентської опозиції: між собою молоді ліберали іменують екс-президента і старійшину української політики «Леонідом Макароничем» або – просто Макароничем.

Неприйняття Майдану

Таким чином, ставлення до першого президента лишалося на межі між нейтральним та позитивним. Після приходу Віктора Медведчука на посаду голови Адміністрації президента Кучми позиції СДПУ(о) в парламенті та країні значно зміцнилися, але натомість сам Леонід Кравчук, котрий уже давно асоціювався з цією політичною силою, залишався швидше над грою, аніж у самій грі. Весь гнів опозиція спрямовувала саме на Медведчука, якого називали «сірим кардиналом» Кучми. Одначе СДПУ(о), до якої входив Кравчук, «партією влади» не стала. А значить, лишалася чимось на зразок «третьої сили», котра врівноважувала парламент, знаходячись між опозиційними «Нашою Україною» та Блоком Юлії Тимошенко і явно провладними «регіоналами», які почали формуватися в повноцінну партію ближче до 2003 року, тобто з наближенням президентських виборів. У 2002 році Леонід Макарович нагадав про себе черговою книгою з власним прізвищем на обкладинці. Називалася вона красномовно – «Маємо те, що маємо», і в ній автор, аналізуючи стан сучасної України, крім усього іншого стверджує: свого часу групою осіб було проведено ледь не цілу кампанію, де його називали не першим, а другим президентом держави. За його словами, відлік президентів України некоректно вести від Михайла Грушевського, оскільки він не був президентом, а лише главою Центральної Ради, себто спікером парламенту. Це була не перша книга Кравчука. У 1993 році побачила світ вибрана збірка його статей та виступів під загальною назвою «Є така держава – Україна», а в 2001-му вийшла книжка Кравчука «Держава і влада: досвід адміністративної реформи».

Проте ставлення ліберально-демократичної та націонал-патріотичної спільноти до Леоніда Макаровича змінилося під час подій осені-зими 2004 року, які лишилися в історії України під назвою «помаранчева революція». Тоді Кравчук однозначно заявив про свою підтримку кандидата від влади. «З усіх претендентів на найвищу посаду в державі Віктор Янукович здатен найефективніше та найоперативніше справитися з проблемами, які стоять перед Україною», – саме так пояснив він своє рішення підтримувати кандидата в президенти, прем'єр-міністра Віктора Януковича. Свій формальний статус у передвиборній команді прем'єра пан Кравчук напівжартома визначив як «старший з агітації». Кравчук у передвиборні дні виклав своє бачення особливостей нинішньої кампанії, детально аргументувавши позицію власну та своєї партії – СДПУ(о). На

його думку, корінна відмінність виборів-2004 від попередніх – на порядку денному зміна влади. Ще однією особливістю цих виборів Леонід Макарович вважав те, що вперше главу держави українці обирають за наявності потужної опозиції, а також впливових фінансово-промислових груп. Україна, на переконання першого президента, вступила в новий етап свого розвитку економічного зростання та політичної стабільності. Роблячи свій вибір щодо форми участі в президентських перегонах, об'єднані «есдеки» виходили з того, що час кандидата від СДПУ(о) ще не прийшов. Принаймні, так вважав сам пан Кравчук. «Усі свої зусилля ми зосереджуємо на парламентських виборах 2006 року», – окреслив він більш віддалену партійну стратегію. Стосовно ж президентських перегонів 2004-го, за словами Леоніда Макаровича, позиція партії вже визначена повністю – і політично, й організаційно. Суть її – забезпечити перемогу Віктора Януковича. Кравчук пообіцяв: об'єднані есдеки як члени передвиборної коаліції кандидата Януковича працюватимуть активно, настирно, але суворо в рамках Конституції та законів України.

Тезово аргументи на користь третього президента Віктора Януковича з уст президента першого виглядали таким чином: Янукович добре зарекомендував себе керівником одного з найскладніших регіонів – Донецького, який він спромігся зробити іншим – і в економічному, і в соціальному сенсі. На його користь також свідчать результати роботи на посту прем'єр-міністра. Очолюваному Януковичем уряду вдалося досягнути багато чого, що не вдавалося жодному з попередніх урядів, був переконаний Леонід Кравчук. Серед досягнень, на думку першого президента, – високе економічне зростання при низькій інфляції, ліквідація ручного управляння бюджетом, зниження податку на фізичних осіб, реальний ріст добробуту громадян. Віктор Янукович, на думку Леоніда Кравчука, є людиною слова, яка виконує те, що обіцяє, а чого не збирається робити – не обіцяє. При цьому Леонід Макарович висловив упевненість, що в разі перемоги Януковича ні про яку дискримінацію регіонів залежно від виявлених на виборах політичних симпатій їхніх мешканців навіть мови бути не може. За словами Леоніда Кравчука, червоною ниткою через усю програму Віктора Януковича проходить думка про те, що Україна – єдина. Коментуючи на прохання журналістів окремі аспекти передвиборної кампанії, яка розгорнулася, перший президент України висловив негативне ставлення до ідеї підписання кандидатами угод про чесні вибори: «Я не знаю, чи підпише угоду про чесні вибори Віктор Янукович, але якби він мене запитав, я не радив би йому цього робити».

Під час президентських виборів-2004 кандидат від влади Віктор Янукович та кандидат від опозиції Віктор Ющенко зійшлися у політичному двобої. Опозиція готувала суспільство до того, що влада вдасться до масових фальсифікацій. Влада до подібних фальсифікацій справді вдавалася, особливо – на Півдні та Сході України: часом доходило до того, що молодики кримінальної зовнішності просто били довірених осіб опозиційного кандидата. Як наслідок цього, після другого туру виборів опозиція вивела народ на майдан Незалежності в Києві, вимагаючи скасувати сфальсифіковані результати, котрі свідчили про перемогу Януковича над Ющенком. Протистояння тривало кілька тижнів, опозиція перемогла, відбувся третій тур голосування, що не передбачала Конституція України, і Ющенко переміг. Проте ціною перемоги стали поправки до Основного Закону, які перетворювали країну з президентської республіки на парламентсько-президентську, значно обмеживши повноваження глави держави. Таким чином, політична система України знову стала такою, якою була за часів президентства Леоніда Кравчука. Більше того: в ті дні Леонід Макарович брав активну участь у тому, аби подібні поправки до Конституції були внесені й належним чином проголосовані в парламенті. Отже, Леоніда Кравчука цілком можна вважати одним з батьків політреформи 2004 року.

«У Верховній Раді зразка 1991 року було дві групи депутатів, – згадував Кравчук за кілька років причину такої своєї наполегливості. – Одні вважали, що посада президента не потрібна, що Голова Верховної Ради є найвищою посадовою особою і що парламентська республіка забезпечує нормальний ритм роботи всіх державних органів управління. Скажу відверто, я погоджувався із цим. Бо не бачив потреби запроваджувати посаду президента за наявності ефективної Верховної Ради та уряду. Проте посаду все ж таки ввели. Але коли прийшов Кучма, він скасував усі мої укази, які торкалися формування влади. Таким чином, наша політична еліта всі наступні десять років керувалася лише власними інтересами. Вона була і є невігласом у справі формування держави, влади». З одного боку, Леонід Кравчук давав зрозуміти – саме авторитаризм Кучми призвів до появи Майдану. З іншого – підклав новій владі свиню. Адже тепер за можливість керувати країною почали змагатися Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко, президент і прем'єр-міністр. І якщо вчорашні соратники сьогодні, після перемоги, не почнуть домовлятися, їхній союз виявиться нетривалим. Це призведе до розколу як у парламенті, так і в країні. І Леонід Кравчук це прекрасно розумів. Він, досвідчений політик старого вишколу, бачив: молодше

покоління політиків домовлятися не вміє і не хоче. Тому сьогодні багато хто з політологів натякає: саме зусиллями Кравчука народ в Україні знову має не ту владу, яка потрібна, а ту, яку має. «Ні Віктор Федорович, ні Віктор Андрійович не є приватними особами, які можуть між собою битися «хто кого переможе», – говорив Кравчук, оцінюючи стан діючої української влади трьома роками пізніше, коли Янукович на деякий час повернув собі прем'єрське крісло. – Вони посідають такі посади, які можуть привести в дію або мир, або протистояння. Тому як би вони негативно один до одного не ставились, вони мусять це зробити для України. Або піти з посад. Іншого шляху я не бачу».

Почесний старійшина

Поза грою

Про те, що «помаранчеві» захопили владу силовими методами і не впоралися з нею, бо не знали, що з цією владою робити, Леонід Кравчук після Майдану говорить довго, системно, послідовно та відверто. За свою принциповість у негативній оцінці тих подій він навіть трошки постраждав: у листопаді 2004-го його позбавили звання почесного доктора (Doctor honoris causa) Києво-Могилянської академії з формулюванням «за негромадянську позицію під час «помаранчевої революції». Поступово Леонід Макарович перейшов у більш активну опозицію до діючої влади, хоча надалі тримався лише своєї політичної сили, не бажаючи зливатися з більш сильними «регіоналами». Тому в 2006 році очолив список опозиційного блоку «Не так!» У назві звучала відкрита полеміка до тодішнього гасла «Нашої України» і всіх «помаранчевих» – «Так!» Виступаючи перед учасниками з'їзду, Леонід Кравчук звинуватив чинну владу у невмінні управляти державою. «Панове, ви взялись не за свою справу. Все, що ви робите, ви робите не так. Вірю, у березні 2006 року народ вам скаже: «Ми вам не віримо». Я бачив керівників деяких регіонів та областей, яких поставила помаранчева влада, – говорив Кравчук як лідер новоствореного блоку. – За їхніми намірами я бачу, що вони «беспредельщики». Вони можуть все. Для них закон неписаний. Потрібно бути пильними».

Тим не менше, Леонідові Макаровичу чомусь виявилося комфортніше поруч із Віктором Медведчуком, чия репутація в країні як правої руки Кучми реально дорівнювала «мінус одиниці». Віктор Медведчук під час свого виступу заявив, що на Майдані відбулася контрреволюція, яка порушила поступальний розвиток країни. І тепер, за словами Медведчука, потрібна революція. «Поки влада робить вигляд, що знає, що робити, ми насправді це знаємо», – додав Медведчук. Критикуючи владу, Медведчук згадав прислів'я: «Схожа свиня на коня, тільки грива не така». Також він назвав першим пріоритетом програми блоку входження України до Єдиного економічного простору. І нагадав про референдум з приводу вступу до НАТО, висловивши переконання, що народ обере саме ЄЕП. Медведчук також назвав шахрайством тезу про те, що на цих виборах народ обирає не парламент, а прем'єр-міністра. За його словами, ці вибори – вибір між продовженням безладу і наведенням порядку.

До цього блоку увійшов, серед інших радикальних опозиціонерів, скандальний молодий політик Нестор Шуфрич. Називаючи опонентів «беспредельщиками», Леонід Макарович

при цьому якось не брав до уваги, що саме Шуфрич був причетний до скандальних виборів мера міста Мукачеве на Закарпатті навесні 2004 року. Ті вибори відомі як «репетиція президентських», і під час їх проведення вперше вголос заговорили про відверті фальсифікації та залучення кримінальних структур. Під час оголошення про створення блоку «Не так!» на сцені Київського театру російської драми ім. Лесі Українки з'явилася заставка з написом назви блоку червоним та синім кольорами на білому полотні. Зверху над написом зображений символ – червона та синя смужки у вигляді літери «Х». Також у цей час зі стелі почали падати повітряні кульки червоного, білого та синього кольорів. Але за підсумками парламентських виборів-2006 блок «Не так!» не подолав 3-відсоткового бар'єру. Після чого Медведчук надовго зник із політичної орбіти, Шуфрич примкнув до Партії регіонів і таки потрапив у парламент за партійними списками внаслідок перевиборів 2007 року, а Леонід Кравчук залишився осторонь активного політичного життя.

Це жодним чином не заважало йому коментувати події в країні та владі. Скажімо, на запитання, чи парламентська модель правління, коли президент не має важелів впливу, прийнятна для України, він у 2007 році, під час чергової політичної кризи, відповідав: «Якби ми навіть сьогодні протягом місяця зробили парламентську республіку – це було б те саме. Для того, щоб було по-іншому, треба щоб прозорі правила були в голові і в діях. Я спостерігаю за політиками зараз – вони діють, як Остап Бендер грав у Васюках у шахи – поза правилами. Він робив такі ходи, що супротивники не могли зрозуміти його рівень гри взагалі. Так у нас сьогодні діють політики». Коли Леоніда Макаровича запитують, чому він у своєму поважному віці не вгамується і не відпочиває, він відповідає: це просто неможливо. «Коли людина тридцять-сорок років у такому бурхливому житті, їй, навіть якби вона дуже захотіла цього, заспокоїтися на вдасться, – пояснює він. – От, скажімо, після Гончара у «Ради миру» не було голови, і вони запропонували мені. Це було дійсно несподівано. Зібралися всі аксакали від «Ради миру» і звернулися до мене з проханням очолити організацію. Тому сказати, що можу просто сидіти у Кончі-Заспі, не можу. Хоча… Мені вже давно радили писати. Кажуть, що Бальзак писав по сім сторінок за день, а я можу написати дев'ять».

Та від 2002 року нічого з написаного екс-президент не публікує. Мотивує небажання оприлюднювати свої думки тією обставиною, що в його оцінках нинішньої ситуації переважає негатив. Хоча в 2008 році натякнув – незабаром засяде за книгу

мемуарів. До речі, президентської пенсії Кравчук не одержує. І цю обставину теж активно коментує: «У нас в Україні все поставлено з ніг на голову – вся влада. Народний депутат має пенсію 18 тис. грн. Президент – 4,5 тис. грн. От поясніть, чому таке ставлення до президента? Тому що у Верховній Раді є люди, які вважають, що головна людина – народний депутат. Я звертався до Кучми свого часу, звертався до Ющенка, щоб подали законопроект. Справа ж не в тому, багато грошей чи мало, – їх завжди мало. Психологія людини збудована так, що мені соромно, наприклад, сказати, що я отримую пенсію депутата, а не президента, і в Кучми пенсія не президента. Чи вони цього не розуміють, чи їм це, як кажуть, до лампочки, вибачте на слові? На їхньому місці я досяг би справедливості». На переконання Леоніда Макаровича, українській владі повинно бути соромно перед людьми й перед світом, тому що пенсія президента зведена до мінімуму. Вона, зокрема, в три рази нижча за пенсію генеральську, чорнобильську тощо.

Критик влади

Починаючи з 2007 року і по теперішній час Леонід Макарович Кравчук – впертий та послідовний критик усього, що відбувається в українській владній верхівці. Якщо сприймати все, що він говорить, неупереджено, то складається враження, що перший президент і досвідчений політичний гравець просто дає наступникам професійні поради. Але до цих порад ані влада, ані опозиція не дослухаються. Причому незалежно від того, хто де: Тимошенко в опозиції, Янукович – при владі, чи навпаки. Об'єднуються Ющенко з Тимошенко чи загострюють стосунки. Поради Леоніда Макаровича, його заклики навчитися домовлятися проходять повз загальну увагу. Через те сприймаються лише як зауваження, якщо не гірше – бурчання політичного пенсіонера. Тим не менше, оцінки Леоніда Кравчука стосовно своїх наступників однозначні. «У нас усе робиться штучно, – говорить він у 2008 році. – Наприклад, штучно пішли на дострокові вибори. Прийняли ці дострокові вибори? Ні. Хтось тоді сподівався, що все буде, як повинно бути, а сталося не так. Я підтримував свого часу уряд Януковича і вважаю, що цей уряд робив багато для економіки України. Я його підтримував, але як вони пішли на дострокові вибори і програли всі разом, то я кажу, що для України важливо, щоб уряд працював. Бо народ страждає від безвладдя більше, аніж при владних структурах, навіть якщо вони недосконалі».

Деякі кроки влади і, зокрема, Віктора Ющенка як голови держави Леонід Макарович все ж таки оцінює позитивно. Наприклад, приєднання України до СОТ. «Я вважаю, що це великий крок. По-різному його можна оцінювати, але це крок великий», – говорить він. Має екс-президент свою думку і стосовно просування України в НАТО. «Мені важливо нагадати, як Україна йшла до цього дня – до приєднання до ПДЧ, – наголошує він. – В 1992 році ми підписали з НАТО документ про співробітництво заради миру, така була формула, і працювали з НАТО. Президент Кучма поглибив стосунки наші з НАТО, причому серйозно поглибив, і в 2004 році за його пропозицію Верховна Рада проголосувала фактично за приєднання до ПДЧ, і голосували ми, – я тоді був у парламенті, – соціал-демократи, всі одностайно, і ПР проголосувала. Таким чином, говорити, що це виникло зненацька, це було б просто нечесно перед українським народом». І хоча Леонід Кравчук не є прихильником блокової України, тому що він автор проекту закону про державний нейтралітет України, він і сьогодні вважає: найкраще Україні

лишатися нейтральною, позаблоковою державою. Але, виходячи з реалій теперішнього часу, він розуміє: Україна, як держава, не може бути без участі в будь-яких, скажімо, міждержавних, міжнародних структурах, у тому числі і щодо НАТО. «Вона або в НАТО, або в СНД, а так вона не може бути среди тут и между там, як говорять в Одесі», – іронізує Кравчук.

Проте в більшості моментів він – прихильник загальних домовленостей на благо України. Щойно в 2008 році виникла чергова ситуація, коли після розпуску парламенту ставало можливим введення прямого президентського правління, Леонід Макарович констатував: це для президента було б вигідно. І тому що він стає єдиною в країні фігурою, котра зосереджує в себе і владу глави держави, і владу законодавчого органу. І через те, що він регулює відносини в суспільстві через укази, бо іншого виходу немає, і призначає вибори тоді, коли він буде вважати за потрібне. Нарешті, вигода в тому, що це вже нестандартна ситуація, яка межує з надзвичайним станом в країні. «А коли надзвичайний стан – це зовсім інші стосунки, інші дії і взаємодії, – говорить Кравчук. – Тим, хто сьогодні з гарячими головами думає, що це так просто – провести ще одні дострокові вибори, слід подумати, кому вони вигідні. Треба працювати в тих умовах, які є, і не перекладати відповідальність ні на кого, не посилатися і не плакати, що немає законів, немає нормативних актів. Треба працювати, наводити лад в Україні».

Серед політичних лідерів сьогодення Леонід Макарович не бачить саме лідерів, впливових та авторитетних людей. Якщо раніше українські політики могли вирішувати ситуацію, знаходити компромісні рішення і через те лишалися вагомими, то нині подібних особистостей можна перерахувати по пальцях. Між тим Кравчук вважає: справжні політики в країні є. Але їх не допустять до того, щоб вони могли щось, скажімо, не тільки рекомендувати, а брати участь в якомусь розв'язанні морських вузлів. Пояснює він і причини: в Україні кожні вибори – бізнес-проект. Відповідно, до кожних виборів – комерційний підхід. «У нас допускають тих, хто має гроші, хто пробивається різними шляхами. Найперше – через обдурювання електорату і через популізм. Про свої обіцянки потім, після виборів, політики забувають. Тому ті політики, які вже піднялися до більш широкого розуміння ситуації, не будуть допущені до влади», – переконаний він. Навряд чи треба спеціально пояснювати: за подібними словами приховується образа на неможливість хоч якось впливати на ситуацію, маючи при цьому набагато більший досвід, ніж ті, хто тепер при владі.

Крига скресла на початку 2009 року. 24 лютого Леонід

Кравчук закликав президента Віктора Ющенка піти у відставку та оголосити дострокові президентські вибори. Про це він заявив в ефірі каналу «Україна» в програмі «Шустер Live». Звернення Кравчука відразу повторили багато інших телеканалів. «Справжній патріотизм президента, Вікторе Андрійовичу, полягає у тому, щоб глибоко зрозуміти ситуацію, власну позицію і прийняти відповідальне рішення – піти у відставку», – заявив перший президент, звертаючись в телеефірі до Ющенка. Позачергові президентські вибори, вважав Кравчук, допоможуть країні вийти з кризи. На його думку, нині діючий президент більше уваги приділяє тому, як утриматися при владі, ніж основним проблемам держави, і для цього він готовий навіть скористатися світовою фінансовою кризою. «Вочевидь Ви бачите вихід (для себе і свого оточення) в свідомому доведенні економічної ситуації до точки кипіння за принципом: чим гірше, тим краще. Невже Ви бачите вихід у запровадженні надзвичайного стану, щоб у такий спосіб залишитись при владі?» – йдеться в заяві.

Перший президент також вважає, що після проведення позачергових президентських виборів потрібно буде переобрати Верховну Раду і сформувати новий Кабінет Міністрів. Лише така черговість заходів, за його словами, приведе до формування ефективної влади і дозволить країні боротися з економічною кризою. Він також розкритикував діяльність Національного банку на валютному ринку. «Як Президент України, як колишній банкір, Ви могли б серйозно вплинути на політику Нацбанку. Але, мабуть, у Вас інша мета. Сьогодні робиться все, щоб знецінити гривню і в такий спосіб поглибити кризу», – наголосив Леонід Макарович. Він також вважає ганебним для України відкрите протистояння між Ющенком і Тимошенко. «Це сором для України – ця боротьба між прем'єром і Президентом», – підкреслив Кравчук. Але після цього виступу відразу з'явилася інформація: про організацію ефіру Кравчука на ТРК «Україна» домовлялися політтехнологи Юлії Тимошенко. Отже, авторитет Леоніда Макаровича все ж таки для якоїсь частини політикуму лишається значним, і виступи не лишилися без уваги, а досвід мусить бути використаним та спрямованим у певне русло. Хоча сам Кравчук категорично заявляє: ніколи не співав і не співатиме з чужого голосу.

Вихід з тіні

Десятихвилинний виступ першого Президента України Леоніда Кравчука в ефірі в прайм-тайм з вимогою до нині чинного президента Віктора Ющенка достроково скласти повноваження став резонансним і викликав бурхливу реакцію в політичному середовищі. Заговорили не лише про «замовний характер» виступу, а й про чергову спробу Леоніда Макаровича повернутися у велику політику. Не було навіть важливо, наскільки і кому на руку такий виступ Леоніда Макаровича, який підкреслює: в його віці та з його статусом першого глави незалежної України він може собі дозволити говорити все, що вважає за потрібне, не озираючись і не боячись нікого. Важлива реакція адресата послання – Віктора Ющенка. Він негайно заявив щось подібне до того, що «не треба діставати з нафталіну деяких політиків», і нагадав про сумнозвісну «кравчучку», що з'явилася за часів правління Леоніда Макаровича. Проте подібна відповідь третього президента першому навряд чи робила діючому голові держави честь, зазначали провідні політологи.

У своїх оцінках вони сходилися в одному: це не було звернення першого Президента України до народу. Це справді звернення першого президента до третього президента. Досі Ющенко міг вибірково спілкуватися і з народом, і з елітами. Він лає уряд і одночасно скаржиться на нього, при цьому зовсім не є готовим до сприйняття системної критики з будь-якої сторони. І ось коли перший президент звернувся до третього, Ющенко не міг на це звернення не відреагувати. Інакше він знижує свій статус президента. Такої ситуації ще не було. Отже, Леонід Кравчук озвучив те, про що намагалися не говорити вголос. Цим Кравчук легалізував вимогу до Ющенка піти у відставку. Крім того, фактично Кравчук перекреслив теоретичні можливості другого терміну Ющенка. Тому, коли говорять – Леонід Макарович свідомо зіграв на боці Юлії Володимирівни, то політичні аналітики ставляться до цього скептично. Адже Кравчук – це перший Президент України, який створював країну разом із самим президентством. Він сьогодні вищий за будь-якого прем'єр-міністра, за будь-яку Тимошенко і будь-якого політика просто тому, що стоїть біля витоків української державності.

До Кравчука як до людини справді можна ставитися по-різному. Але, говорили аналітики, він має ще одну деяку перевагу над усіма – в 1994 році він пішов на дострокові вибори. І тепер закликав Ющенка наслідувати його приклад. Треба зауважити, що він цього не зробив у 2000 році по відношенню до Кучми, коли

вся країна ходила під гаслами «Україна без Кучми». Проте Кравчук зробив свій заклик по відношенню до безмежно демократичного Ющенка! Отже, Кравчук вважає: якщо Кучма точно не пішов би у відставку, то Ющенко може це зробити. Таким чином, перший президент змушує Ющенка бути демократом. Звертаючись до діючого президента у прямому ефірі, Леонід Макарович мав велике бажання берегти результати своєї діяльності. Хочемо ми цього чи ні, але саме він створював цю країну. Він чудово розуміє, що країна руйнується через конфлікт двох політиків і гілок влади. Він дуже боїться, що все це погано закінчиться взагалі. Він боїться, що, будучи батьком-засновником України, він буде тим, хто її ховає. У нього є страх, що в результаті конфлікту з Україною щось може трапитися. Крім того, говорили політологи, Кравчук відчуває час. Адже це – знаменитий Хитрий Лис. Він сказав те, про що інші не говорили, але думали. Таким чином, він опинився в центрі політичної уваги. Він зробив хід, який на декілька місяців змусить усіх політиків та журналістів звертатися до нього по коментар. Грубо кажучи, в свої сімдесят п'ять років він повівся так, як не кожен молодий політик може повестися, і це не банально. Ось у чому вбачалася сила цього кроку.

Ющенко після тієї заяви по цей час демонстративно не спілкується з Кравчуком. Зате Леонід Макарович несподівано знайшов спільну мову з Леонідом Даниловичем Кучмою, який теж після тривалої перерви почав з'являтися на політичних небосхилах. Правда, Кучму в інформаційний простір «повернули» мало не силою, завдяки зусиллям медіа, котрі входять до холдингу його зятя, мільйонера і мецената Віктора Пінчука. Тоді як Леонід Кравчук сильної медіапідтримки не мав. Після десятихвилинного виступу він знову опинився в центрі політичного життя і, за висловом політолога Віктора Небоженка, ходить у політичних героях. У свою чергу, Леонід Кучма говорить журналістам: «Треба дотягувати до президентських виборів, у ході яких з'являться політики, яким народ довірятиме більше, ніж Ющенкові та Тимошенко». При цьому він сподівається на те, що новий президент переможе на виборах з серйозною перевагою і оголосить дострокові парламентські вибори. Леонід Данилович називає при цьому прізвища Януковича і Яценюка, причому про останнього говорить досить компліментарно. Тобто другий Президент України окреслює і бере участь в іншому, відмінному від змальованого першим президентом сценарії розвитку ситуації. У Кравчука таких завдань немає: йому потрібно, щоб про нього говорили, щоб він був перший, важливий і впливовий. Хочемо ми цього чи ні, але він домігся свого.

Уроки Кравчука

На початку 2008 року Леонід Кравчук ініціював створення громадської організації – так званої Ради Старійшин. До неї були запрошені люди з великим досвідом роботи на високих державних посадах, науковці, представники творчої інтелігенції. Серед організаторів ради – колишні прем'єр-міністри Вітольд Фокін, Євген Марчук, Валерій Пустовойтенко, екс-секретар Ради нацбезпеки й оборони Володимир Горбулін, колишній віце-прем'єр Сергій Комісаренко. Раніше він відхилив пропозицію створити, за прикладами західних держав, клуб колишніх президентів – з цієї ідеї, на його думку, не вийшло б нічого путнього. Леоніда Кучму взагалі не запросили до цієї організації, натомість головою Ради Старійшин став сам Леонід Кравчук. «Однією з ключових позицій є те, що всі учасники Ради Старійшин боролися за владу виключно конституційним шляхом. Я дуже поважаю Леоніда Даниловича. Він дуже багато зробив. Якщо взяти газове питання, то він тримав проблему в руках, і не було тих дурниць, які є зараз. Проте референдум 2000 року, проведений з метою розширення президентських повноважень, був неконституційним», – пояснив Леонід Макарович. Члени Ради мали на меті аналізувати і коментувати дії всіх гілок влади. Старійшини стежитимуть за ходом подій, пропонуватимуть свої варіанти вирішення проблем і конфліктів, а ще збираються виводити на чисту воду посадовців з нечистою совістю.

За рік, коли Леонід Макарович Кравчук відсвяткував свої 75, а потім зробив вказану вище заяву на адресу Віктора Ющенка, стало ясно: на відпочинок найвідоміший старійшина української політики не збирається. Тому, готуючи ювілейні публікації, журналісти озирнулися назад і ще раз переконалися: без Кравчука не було б нинішньої України. Насамперед з іменем першого Президента незалежної України традиційно пов'язують історичний акт – Декларацію про державну незалежність України, яка містить положення про Україну як без'ядерну державу. Повна і добровільна відмова третьої за потенціалом власниці ядерної зброї в світі від ядерної складової своєї національної безпеки – безпрецедентний крок у сучасній історії. Україна пішла на цей крок, усвідомлюючи, що розповсюдження зброї масового знищення є одним з найнебезпечніших джерел ризику для миру та стабільності у світі. Леонід Кравчук сприяв проведенню референдуму 1 грудня 1991 року, ліквідації СРСР, появі нових державних атрибутів, дистанціюванню від СНД, зробив перші кроки щодо інтеграції України до європейських структур. Леонід

Кравчук намагався створити цивілізовані відносини з Росією та іншими партнерами по СНД, добився міжнародного визнання української держави. Більше двох років за надзвичайно складних умов перший Президент незалежної України підтримував громадську рівновагу, знаходив вирішення політичним, міжконфесійним та міжнаціональним пристрастям. Це дало можливість уникнути громадянської війни, зберегти територіальну цілісність України.

Як би там не було, саме Леонід Кравчук створив дієздатні інститути виконавчої влади, які взяли під контроль і забезпечили в державі конституційний порядок, функціонування народногосподарського комплексу. На базі прийнятих Верховною Радою законів і указів Президента України реформував і підпорядкував українській державі силові структури, які стали підлеглими незалежній Україні. Будучи президентом, він не допустив жодного випадку застосування зброї проти власного народу, придушення кризових ситуацій силовими діями. У час найбільшого загострення протиріч між виконавчою та законодавчою гілками влади проявив виняткову витримку і розсудливість. За безпосередньої участі Леоніда Кравчука були створені основи законодавчої бази нової держави, її майбутньої Конституції, вперше прийняті на території колишнього СРСР закони про національні меншини, свободу совісті. Те, що нині в Україні не діють жодні закони, – провина не Леоніда Кравчука, а тих, хто прийшов після нього. Кравчук нагороджений Срібним орденом «За вірність Вітчизні», має орден Міжнародної кадрової академії «За розвиток науки і освіти», з радянських часів – орден Жовтневої Революції, два ордени Трудового Червоного Прапора, дві почесні грамоти Президії Верховної Ради України. З нагород новітніх часів – орден Ярослава Мудрого IV ступеня, нагороду «Людина року-2001» у номінації «Парламентарій року», Герой України.

У побуті перший президент не надто вибагливий. Леонід Кравчук живе за містом, прокидається рано, два рази на тиждень відвідує спортзал. У динамівському залі «Кодокан» займається гімнастикою. Стосовно їжі теж невибагливий: «Буває, захочеться вареників із сиром, але коли подумаю, скільки треба витратити часу, щоб їх зробити… Я вже за ці роки, особливо коли був президентом, обідав механічно, та ще й один, уявляєте? – говорить він. – Зала величезна, приходиш, сідаєш у куточку здоровенного стола, читаєш усе, що не встиг раніше. Потім щось ставлять на стіл – і ти за сім хвилин обідаєш. Офіціанти кажуть іноді: «Вибачте, а ви хоча б пам'ятаєте, що ви їли?» А я не пам'ятаю – все робив механічно. Це вже зараз нікуди не

поспішаєш, можна віддатися гастрономічним бажанням».

Але найбільш цінними вважаються сьогодні думки Леоніда Кравчука стосовно національної ідеї, котра ніяк не спрацює в Україні. «Національна ідея полягає в тому, щоб побудувати в Україні духовне, політичне й економічне національне життя, – переконаний Леонід Макарович. – Підкреслюю, саме національне, яке б відповідало демократичним цивілізованим стандартам. Тобто наше життя має бути національним, наша політика має бути національною, наші лідери мають бути національними… Для мене є Україна, її традиції, історія, земля, її люди, які прожили тут тисячоліття. От, наприклад, я варю такий борщ, якого ніхто більше не зварить, варю вареники, яких ніхто у світі не зварить. Це не тому, що я талановитий варениковар, а тому, що це прийшло від моєї бабусі й мами. Оце і є для мене національне життя. Ми повинні розмовляти своєю мовою, співати своїх пісень, білити свої хати відповідно, щоб вони були білими, а не чорними, – це наше національне життя. Національна ідея полягає в тому, щоб ми створили своє життя багатим і духовним». Саме це, на думку Леоніда Кравчука, – єдина національна ідея, що примирить і політиків, і Україну.

notes

Примечания

1

Цей факт значиться в одній з біографічних довідок про Леоніда Кравчука. Але заява про вихід з КПРС, написана Леонідом Макаровичем, датується 19 серпня 1991 року. У ній навіть проставлений точний час – 11 година 20 хвилин. Розбіжності між наміром вийти з партії та реальною датою виходу з неї очевидні. Проте саме подібні розбіжності, виявлені лише простим методом співставлення різних відкритих джерел інформації, тільки підтверджують, без перебільшення, легендарну неоднозначність пана Кравчука та його справді неперевершене вміння, сказавши все, не сказати при цьому нічого. – *Авт.*